

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju

DIPLOMSKI RAD

**URBANIZACIJSKI PROCESI I SREDNJI GRADOVI U
HRVATSKOJ – PRIMJER GRADA BJELOVARA**

Mentor:
Prof. dr. sc. Ognjen Čaldarović

Kandidatkinja:
Karolina Jagatić

Zagreb, listopad 2013.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	3
2. PROBLEM, PREDMET I CILJEVI RADA	4
3. TEMELJNA SHVAĆANJA PROCESA URBANIZACIJE.....	5
3. 1. SPECIFIČNOST PROCESA URBANIZACIJE U HRVATSKOJ.....	9
3. 2. OSVRT NA OPĆE DEMOGRAFSKE PROCESSE U HRVATSKOJ	12
4. STRATEGIJA PROSTORNOG UREĐENJA REPUBLIKE HRVATSKE.....	14
5. SREDNJI GRADOVI	16
5. 1. PREDNOSTI SREDNJIH GRADOVA	17
5. 2. PROBLEMI SREDNJIH GRADOVA.....	19
5. 3. ODREĐENJE SREDNJIH GRADOVA U HRVATSKOJ	19
6. RAZVOJ GRADA BJELOVARA	21
6. 1. POVIJESNI OSVRT	21
6. 2. PROSTORNI RAZVOJ GRADA	24
6. 3. BJELOVAR I OKOLICA.....	25
6. 4. GOSPODARSTVO BJELOVARA.....	29
6. 5. SOCIODEMOGRAFSKI INDIKATORI	31
7. ANALIZA DEMOGRAFSKIH OBILJEŽJA VEĆIH SREDNJIH GRADOVA	34
8. ZAKLJUČAK	42
SAŽETAK	45
LITERATURA	47

1. UVOD

Prema danas opće prihvaćenim stajalištima, suvremeno društvo može se razvijati samo kao urbano. Urbanizacija je najčešće shvaćena kao proces „širenja gradskog načina života“, pri čemu se misli na razvoj masovnih medija, preobrazbu od proizvođačkog do potrošačkog oblika egzistencije te razvoj masovnog transporta (Čaldarović, 1987: 9). Problem ne predstavlja sam urbanizacijski proces općenito, nego neke njegove posljedice, kao na primjer prevelika i neravnomjerna koncentracija stanovništva, gospodarska neracionalnost, kvaliteta života u gradovima, uništavanje ekoloških sustava, socijalne nedaće, kriminalitet, urbana higijena, društvena i psihološka izolacija, neprimjeren sustav središnjih naselja te nesposobnost manjih naselja da stvore okolicu za ugodan život (Zimmermann, 1999: 36). U zemljama u kojima se industrijalizacija forsirala državnim politikom, kao što je bio slučaj i kod nas nakon Drugog svjetskog rata, izrazita prednost dana je urbanocentričnoj razvojnoj strategiji, što je dovelo do koncentracije najvećeg dijela društvene moći u gradskim središtima (Rogić, 1990: 9). Posljedica toga je gospodarski i infrastrukturno nejednako razvijen prostor te velike razlike u strukturi naseljenosti i s obzirom na demografska obilježja, koji onemogućuju modernizaciju hrvatskog društva u cjelini. Proces metropolizacije¹, privlačeći stanovništvo i kapital u Zagreb te Split, Rijeku i Osijek, onemogućava razvoj ostalih dijelova Hrvatske i na taj način ih dovodi u položaj periferije, aktualizirajući problem sve većeg ekonomskog jaza između njih. Kako bi se razvitak hrvatskog društva usmjerio prema demetropolizaciji i ravnomjernijem rasporedu stanovništva, Hrvatski sabor je 1997. godine usvojio Strategiju prostornog uređenja Republike Hrvatske, državni dokument u kojem je naglasak stavljen na potrebu da se cjelokupni nacionalni teritorij integrira te kvalitetno i djelotvorno međusobno povežu svi njegovi sastavni dijelovi. U ostvarenju tog cilja, naglašava se potreba jačanja funkcije srednjih gradova, koji do danas nisu imali značajniju ulogu u urbanizaciji (Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske, 1997: 30).

Specifičnost mreže urbanih sredina u Hrvatskoj uvjetovala je nemogućnost primjene europskih standarda urbanističke tipologije naselja, prema kojoj srednji gradovi, najčešće imaju od 30 000 do 200 000 stanovnika. Prihvatanjem gornje granice od 200 000 stanovnika došli bi do toga da su nam gotovo svi, osim malih gradova,

¹ Proces apsorpcije manjih naselja od velikih gradova, od glavnog središta, koji omogućuje njegovo centripetalno širenje, se naziva metropolizacija.

gradovi srednje veličine. Iz tog razloga u radu će se koristiti Zimmermannov prijedlog određenja hrvatskih srednjih gradova, prema kojem je primjerice Bjelovar, kojeg ćemo uzeti za primjer, svrstan u kategoriju većeg srednjeg grada, prema tri temeljna kriterija koji najcjelovitije iskazuju obilježje srednjeg grada (Zimmerman, 1999: 49). Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, grad s prigradskim naseljima broji 40 443 stanovnika (Državni zavod za statistiku, 2012). Jedan je od većih gradskih središta sjeverozapadne Hrvatske i sjedište Bjelovarsko-bilogorske županije. Kao županijsko i regionalno središte čini sastavni dio zagrebačke makroregije (Slukan-Altić, 2003: 9).

2. PROBLEM, PREDMET I CILJEVI RADA

Predmet rada je prikaz razvitka grada kao urbanog naselja od početka 20. stoljeća, odnosno dolaska željeznice 1894. godine. Tada započeti procesi industrijalizacije postaju glavni razvojni čimbenici grada, što će ga već u međuratnom razdoblju svrstati u red najznačajnijih industrijskih središta sjeverozapadne Hrvatske. Akumulacija materijalnih sredstava i brojna radna mjesta potaknuli su snažne demografske procese, porast broja stanovnika, koji je bio posebno vidljiv od 1880. do 1900. godine, pod utjecajem industrijalizacije, rezultirao je bržim prostornim razvojem grada. I dok se od tada stanovništvo Bjelovara stalno povećava, s druge strane, njegova šira okolica od 1961. godine bilježi pad broja stanovnika što vodi do procesa deruralizacije i deagrarizacije (Slukan-Altić, 2003: 82). Ova pojava tipična je i za ostale srednje gradove u Hrvatskoj i iz tog razloga u radu ću se posebno osvrnuti na demografska obilježja tih gradova.

Problem koji se u radu želi istražiti je u kojoj su mjeri hrvatski srednji gradovi, s posebnim osvrtom na Bjelovar, kao primjerom većeg srednjeg grada, sposobni pridonijeti demetropolizaciji i regionalnom razvitku Hrvatske. Na temelju dostupnih podataka Državnog zavoda za statistiku te dokumenata Strategije prostornog uređenja Republike Hrvatske, Strategije gospodarskog razvoja grada Bjelovara i Razvojne strategije Bjelovarsko-bilogorske županije utvrditi će se sociodemografski i socioekonomski aspekti i pokazatelji grada Bjelovara. Glavni je zadatak ustanoviti postoje li i koje su razlike po osnovnim demografskim obilježjima između Bjelovara i ostalih većih srednjih gradova u Hrvatskoj prema sljedećim pokazateljima:

- 1) popisno kretanje stanovništva većih srednjih gradova u razdoblju od 1991. do 2001. godine te od 2001. do 2011. godine,
- 2) prirodno kretanje stanovništva,
- 3) dobno-spolna struktura stanovništva,
- 4) stanovništvo po školskoj spremi,
- 5) stanovništvo po aktivnosti,

na temelju dostupnih podataka Popisa stanovništva 2001. i 2011. godine. Gradovi u ovoj skupini ranijih desetljeća povećavali su broj stanovnika zahvaljujući intenzivnom jačanju funkcije rada, koja im je omogućavala znatan priljev stanovništva, ponajprije iz okolnih ruralnih krajeva. Pretpostavka je da se taj trend nastavio i kasnije. Iako su svi gradovi imali isti tip općeg kretanja (ekspanzija imigracijom) među njima su uočene određene razlike. Zahvaljujući pozitivnim učincima mehaničkog kretanja, stanovništvo u Bjelovaru je poraslo, ali je u intenzivnom procesu starenja i depopulacije okolice (Pokos, 1999: 76).

Do sada nije napravljena niti jedna sociološka studija grada Bjelovara, koja bi objedinila sociodemografski i gospodarski potencijal grada i pokazala gdje se nalazi u odnosu na ostale srednje gradove u Hrvatskoj. Predmet istraživanja je relevantan s obzirom da je atraktivnost srednjih gradova za život bitan element u težnji da se grad aktivnije uključi u proces demetropolizacije i regionalnog razvitka Hrvatske, a u kojoj su mjeri hrvatski srednji gradovi, s posebnim osvrtom na Bjelovar, sposobni tome pridonijeti problem je koji se u radu želi istražiti.

3. TEMELJNA SHVAĆANJA PROCESA URBANIZACIJE

Gradovi kao najsloženije tvorevine civilizacije i čvorišta ispreplitanja skoro svih silnica egzistencije čovječanstva, najreprezentativniji su predstavnici i objekti analize svake civilizacije i kulture, pa tako i današnje. Mogli bi reći da predstavljaju čvorišne točke prostora koje upravljaju i djeluju na svoje sociogospodarske gravitacijske okolice (Zimmermann, 1999: 35). Vodeći se postavkom francuskog povjesničara Fernanda Braudela da je „grad uvijek grad, gdje god bio smješten u vremenu i prostoru“ (Rybczynski, 1995: 49), Kotkin (2008: 16) navodi da je, unatoč golemim razlikama u rasi, klimi i položaju, urbano iskustvo bilo univerzalno čak i prije no što su brza komunikacija, globalne mreže i lakoća prometovanja učinile vidljivim to po čemu su gradovi međusobno slični. Dolazak stanovništva u gradove i njihovo povećanje nije

povijesna novost, taj trend prisutan je i u prethodnim civilizacijama, ali ono po čemu se bitno razlikuju su brzina, opsežnost, istodobnost te velike promjene u prostornom rasporedu stanovništva, najkraće rečeno odvija se urbana eksplozija. Danas urbanizacija postaje opći i ubrzani svjetski proces, pod kojim se najčešće podrazumijeva „povećanje tzv. gradskog stanovništva pa prema tome i smanjivanje seoskog“. Mnogo širi i prihvatljiviji pristup je shvaćanje urbanizacije kao procesa širenja „*gradskog načina života*“, pri čemu se misli na razvoj masovnih medija, preobrazbu od proizvođačkog do potrošačkog oblika egzistencije te razvoj masovnog transporta (Čaldarović, 1987: 9). Prema Layu i Seferagić (1977: 32), Šuvar navodi da je „urbanizacija fizički izraz sve veće dominacije društvene djelatnosti i tekovina, čije je uporište u gradu te njihovo proširenje na selo. Mogla bi se definirati i kao širenje gradskog načina života u ruralne predjele“. Dakle, to je proces povećanja gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu nekog područja, u kojem se zapravo vrši preraspodjela stanovništva između seoskih i gradskih područja, u korist gradskih.

Grad je obilježen javnošću, odnosno javnim prostorima koji su njegovim stanovnicima i posjetiteljima podjednako dostupni. Osim fizičke, grad ima i svoje socijalne, temporalne, političke i druge dimenzije koje su relevantne za određivanje javnosti u urbanom kontekstu. Fizička forma samo je jedan od elemenata uređivanja javnosti u suvremenom gradu, ona može stimulirati ili destimulirati pojavu i razvoj urbane javnosti (Čaldarović, 2011: 119). Pojam „*urbanog prostora*“ često se koristi kao sinonim za grad, ali ti pojmovi nisu isti. Svi gradovi su urbani prostori, ali svaki urbani prostor nije grad. „Urbano područje“ je statistički koncept koji definira vlada neke države. Grad je kompleksan, politički, ekonomski i socijalni entitet, a ne samo veliki broj ljudi koji žive u međusobnoj blizini (Zimmermann, 1999: 37). Kao što je L. Mumford (1968: 625) rekao „Ono što definira grad jest umjetnost, kultura i politički ciljevi, a ne brojevi“. Gradovi simboliziraju identitet i političku moć svoje nacije, središta su ekonomske proizvodnje, religije, obrazovanja i kulture. Svaka država ima svoju definiciju „urbanog“, odnosno kada broj stanovnika prekoračuje određeni prag, ta se regija smatra urbanom. Taj prag varira od nekoliko stotina do više od 10 000. Neke vlade definiraju urbano pomoću kriterija, kao na primjer gustoće stanovništva, političke funkcije ili prevladavajuće aktivnosti u regiji. Gradovi su nositelji funkcionalne organizacije prostora, organiziraju proizvodnju materijalnih dobara i uslužne djelatnosti za cijelu mikroregiju, regiju, makroregiju, državu i svijet, što vodi do stalne cirkulacije ljudi, roba i informacija među njima. Cirkulacije mogu biti različitog intenziteta i

trajanja te ih povezuju u funkcionalnu cjelinu, odnosno urbani sustav. U urbanom sustavu svaki grad ima svoju funkcionalnu masu i zemljopisni položaj. Glavno obilježje grada je da bude središte regije, koje je značajnije što njegove središnje funkcije koristi veći broj stanovnika i što mu gravitira više drugih naselja sa šireg područja (Zimmermann, 1999: 38-43). Dakle, grad se ne razvija samim sobom, već je organski dio svoje okolice, s kojom se sve više sjedinjuje i poistovjećuje te s vremenom prerasta u jedinstveni organizamski gradsko-regijski sklop. Između grada i njegove okolice uspostavljaju se životni tokovi obostranog smjera kao odraz njihove ovisnosti i različitosti. Grad je po svojoj naravi složen sustav, a regijski prostor zbroj je nepotpunih, nepovezanih i zato ovisnih naseljenih jedinica koje on sjedinjuje u cjelovit sklop (Šimunović, 1986: 6). Cifrić (2003: 38) navodi kako se procesi urbanizacije i industrijalizacije, kao nositelji nove racionalnosti i praktičnih tvorbenih oblika moderne, šire se u preostale ruralne prostore kao novo tkivo razarajući ili pretvarajući ruralna naselja u urbana (i paraurbana) povećanjem gradskog stanovništva i urbanog načina življenja, naglašavajući kako se urbanizacija zbivala na račun sela, a industrijalizacija na račun poljoprivrede. Thomas, Lowe, Fulkerson i Smith (2011: 47-48) ističu ovisnost grada o selu, dok su gradovi i dalje dominantni u politici i kulturi, napominjući kako je urbano društvo integrirano s ruralnim proizvodima i dok je urbano-ruralna dinamika još uvijek vrlo živa, dakle gradovi i urbanizacija ovise o zaleđu, složeni sklop današnjeg društva zamagljuje tu ovisnost, na načine koji su ranije rijetko viđeni u ljudskoj civilizaciji.

Sociološki interes za grad pojavio se prije nego što je sociologija grada postala odvojena disciplina. Veliki doprinos orijentiranim raspravama o utjecaju gradova na ljude dao je Georg Simmel, čiji su radovi znatno utjecali na njegova studenta Roberta E. Parka, koji je imao vodeću ulogu u nastanku Čikaške škole sociologije, koju karakterizira period u razvoju društvene misli koji je obilježen nastankom sociologije kao struke, odnosno Odsjeka za sociologiju, utemeljenog 1892. godine na Sveučilištu u Chicagu. S obzirom na karakter, identificira se s razvojem sociologije grada. Europljani su početkom 20. stoljeća masovno dolazili u Ameriku, pa tako i u Chicago koji je imao mnogo potencijala za istraživanje. Park je iz tog razloga grad nazvao „socijalnim laboratorijem“ u kojem se mogu proučavati svi zanimljivi „urbani“ procesi i provoditi „prirodni eksperimenti“. Čikaška škola poznata je po utemeljenju kvalitativne metodologije u društvenim znanostima (Čaldarović, 2012: 7). Simmel (2001: 137) je smatrao da „najdublji problemi modernog života izviru iz zahtjeva pojedinca da sačuva

samostalnost i osobitost svojega života od nadmoći društva, onoga povijesno naslijeđenoga, vanjske kulture i tehnike života“. Prema Čaldaroviću (2012: 13) „Simmel je tvrdnjama da metropola stvara psihološke uvjete za formiranje specifičnog senzibiliteta, intelektualističkog odnosa prema metropoli i međuljudskih odnosa specifičnih za metropolu, stvorio osnovicu za prenošenje poznate dihotomije zajednica-društvo na plan mali grad-veliki grad, odnosno za transformaciju ideje folk (tradicionalna, „narodna“ prema R. Redfieldu)-urbana društva“.

Castells (2000: 429-430) primjećuje kako se u novom svjetskom gospodarstvu i informatičkom društvu razvijaju *megagradovi*, koji su novi prostorni oblici u različitim društvenim i geografskim kontekstima. Napominje kako ih se ne može promatrati samo u pojmovima njihove veličine, nego i funkciji gravitacijske snage prema važnim područjima svijeta. Kao čvorišta svjetskog gospodarstva, okupljaju upravljačke, proizvodne i menadžerske funkcije, kontrolu medija, politiku moći i simboličku sposobnost stvaranja i širenja poruka te funkcioniraju kao magneti za čitavo područje u kojem su smješteni. Artikuliraju svjetsko gospodarstvo, povezuju informatičke veze i koncentriraju svjetsku moć, a ono što ih čini novim urbanim oblikom, njihova je osobina da su na globalnoj razini povezani, a lokalno, fizički i društveno, isključeni. Suvremeni se svijet pod utjecajem napredne tehnologije globalizira, ali stanovnik takve sredine izabrane dijelove globalnog svijeta uvlači u svoje svakodnevne prostore tako da lokalni aspekt ne gubi svoj značaj, iako je globalizacija neosporna i planetarno prisutna. U visokourbaniziranom svijetu sve je snažniji utjecaj novih informacijskih tehnologija, osobito bežičnih, koje pojedinca sve više odvaja od konkretnog prostora u kojem se nalazi (Čaldarović, 2011: 13). „Razvoj elektroničke komunikacije i informacijskog sustava omogućava povećanu disocijaciju između prostorne blizine i obavljanja svakodnevnih funkcija: rada, kupnje, zabave, zdravstvene njege, obrazovanja, javnih službi, uprave i dr. U skladu s tim, futuristi često predviđaju smrt grada ili gradova kakve smo do sada poznavali, jednom kad su ispražnjeni od svoje funkcionalne nužnosti“ (Castells, 2000: 420).

Svjetsko stanovništvo u 20. stoljeću povećalo se za preko 4 milijarde. U 1900. godini bilo je oko 1,8 milijardi stanovnika, 1950. godine 2,5 milijarde, 1975. godine 4 milijarde, a u 2000. godini povećano je na 6 milijardi stanovnika (Cifrić, 2000: 19). U većini zapadno-europskih država, procesom urbanizacije u 19. i 20. stoljeću, gotovo svo stanovništvo iselilo je iz sela u manje, srednje ili velike gradove. U gospodarski razvijenim zemljama svijeta čak 60-90 posto ljudi živi u gradovima. Danas urbanizirana

područja Europske unije čine samo 15-20% teritorija, ali u njima živi više od 80% stanovništva. Iz tog razloga zemlje Europske unije kao jedan od najvažnijih razvojnih ciljeva postavile su stvaranje policentrične mreže gradova. Za daljnji razvoj bitno je da se planska strategija usmjeri prema policentričnim prostornim strukturama koje bi ujedno sačuvale vrijednost prirodnih okružja velikih gradova i identitet regija i manjih naselja (Zimmermann, 1999: 35-37).

3. 1. Specifičnost procesa urbanizacije u Hrvatskoj

Na području Hrvatske centralni subjekt urbanizacije, nakon Drugog svjetskog rata, bila je država koja je dala izrazitu prednost urbanocentričnoj razvojnoj strategiji, stvarajući niz posebnih regulativnih mehanizama i političkih akcija kako bi se ta opcija mogla razviti u konkretni proces alokacije stanovništva, tehničke strukture i drugih faktora proizvodnje. Dvije su konzekvence proizašle iz te opcije, činjenica da se u gradskim središtima koncentrira najveći dio društvene moći i da središta državne i političke uprave postaju nova središta razvojne inicijative. Podaci iz analize Urbanističkog instituta Hrvatske govore o povezanosti državnih funkcija i stvaranja urbanih središta. S obzirom na nekoliko demografskih i ekonomskih kriterija, analizirano je 100 gradskih naselja, u kojima je po Popisu stanovništva 1981. godine živjelo 47, 8% ukupnog stanovništva Hrvatske. Od njih 100 čak 83 su bila općinska ili regionalna središta, a samo 17 ih nije imalo posebnu državnu funkciju. Iz toga možemo zaključiti da je urbanizacija povezana s prisutnošću općinskih ili regionalnih, državnih funkcija s tim da što je rang te funkcije viši, toliko je vjerojatnije da će i urbanizacijsko središte biti veće (Rogić, 1990: 9-24). Osnovne značajke društva i prostora u Hrvatskoj, prema Nejašmiću (2005: 216) odredile su “usporena i zakašnjela modernizacija te realsocijalistički društveni model, koji je bio sve prije nego razvojni...”. Hrvatska se već nalazi u posttranzicijskom razdoblju razvoja svojega stanovništva. Cifrić (2003: 35) napominje kako su kolonizacija, industrijalizacija i globalizacija tri oblika razaranja ruralnog svijeta. Globalizacija ugrožava predmoderne i moderne te urbane i ruralne strukture, prihvaćajući funkcionalne, a razarajući one koje se ne mogu uklopiti u poredak višeg reda, na taj način djelujući destruktivno na raznolikost ruralnog kompleksa. Nedvojbeni pokazatelj utjecaja industrijalizacije je smanjenje poljoprivrednog u odnosu na ukupno stanovništvo. U Hrvatskoj je 1953. godine poljoprivredno stanovništvo činilo 56,1%, a 1991. godine tek 9,1% ukupnog

stanovništva. Prema popisu stanovništva 2001. godine u Hrvatskoj je bilo 1 853 044 poljoprivredna stanovnika u 6 486 naselja. Drugi pokazatelji su promjena socijalne strukture i socijalna diferencijacija na selu te promjena u ruralnoj kulturi i svakodnevnici. Industrijalizacija povijesno razara ruralnost neposrednim iscrpljivanjem resursa (ljudi, prirodnih, obnovljivih dobara) u cilju razvoja nacionalne ekonomije.

Podaci ukazuju da u Hrvatskoj postoji izrazita urbano-ruralna podvojenost, gradovi populacijski jačaju, osobito veliki, a sela izumiru. Posebnu skupinu razvojnih ograničenja naslijeđenih iz prošlosti predstavljaju obrasci i modeli urbanizacije koji su se razvijali na prostorima bivše Jugoslavije, osobito nakon Drugog svjetskog rata. Urbanizacija, koja je bila određena kao element državne politike, imala je nekoliko osnovnih obilježja:

1) stvoriti snažna industrijska središta (veće gradove) koja će postati ne samo središta industrijske proizvodnje, nego će biti i mjesta razvoja radništva (proletarijata),

2) smanjivati broj seljaka, procesom kolektivizacije i industrijalizacijom poljoprivrede dobiti efikasnu proizvodnju hrane,

3) koncentrirana, dirigirana i centralizirana urbanizacija dovela je do najizrazitijeg rasta najvećih gradova, do pojave tzv. divljih, odnosno ilegalnih naselja nastalih na rubovima najvećih gradova kao posljedice gotovo prisilne urbanizacije, odnosno transfera jedne socijalne klase u drugi prostorni okvir,

4) nerazmjer između stupnja urbanizacije i stupnja industrijalizacije (industrijalizacija u bivšoj Jugoslaviji, kao i gotovo svim socijalističkim zemljama, bila je brže razvijana, nego je to naslijeđena, slabo unaprijeđivana i inovirana urbana infrastruktura mogla pratiti. Iz tog razloga je kao posljedica ovakve prakse nastao specifičan model urbanizacije nazvan modelom „podurbaniziranosti“, odnosno situacija u kojoj bi se s obzirom na stupanj industrijalizacije mogao očekivati znatno viši stupanj urbanizacije tj. urbane opremljenosti, uređenosti urbanih servisa, ali i elementarne komunalne urbaniziranosti. U tom je kontekstu urbanizacija zapravo bila svedena na izgradnju industrijskih pogona i tzv. novih naselja, s najčešće minimalnom opremljenošću i vrlo rastegnutim vremenskim razdobljem „konačnog dovršavanja“ (opremanja) stambenih naselja svim tzv. sadržajima).

5) snažna migracija sa sela u grad dovela je do, s jedne strane, pražnjenja jednog dijela teritorija (sela i ruralni prostori, naročito tzv. pasivni krajevi), ali i do koncentriranog „punjenja“ gradova koji su rasli, naročito u 1960-im godinama,

dovodeći do svih onih poznatih problema intenzivne i „skraćene urbanizacije“, tipične za zemlje Trećeg svijeta.

6) pojava specifičnog socijalnog sloja nazvanog seljaci-radnici („polutani“), kao specifičnog prijelaznog tipa dnevnog migranta koji je nastavio živjeti na selu, ali je dnevno migrirao, zapošljavajući se najčešće u industriji i u, kasnije, sevirnim djelatnostima u gradovima, također je jedan od naslijeđenih elemenata naše urbanizacije. Ovaj tip socijalnog sloja, prema nekim stavovima, najjeftiniji je tip radne snage koji zapravo od grada nije tražio ništa osim socijalnog i mirovinskog osiguranja i stalnog prihoda, a gradu je davao mnogo. Dnevne migracije i danas su stvarnost naše urbanizacije, no sociološka istraživanja ovog sloja u 1970-im godinama potvrdila su da je najčešća aspiracija pripadnika radnika-seljaka bila trajno naseljavanje u grad. Očigledno su se mnoge od navedenih aspiracija i ostvarile, jer su gradovi, osobito najveći kod nas, nastavili rasti više „izvana“, dakle migracijom, nego „iznutra“, prirodnim prirastom.

7) propadanje gradova, kulturno-povijesnog naslijeđa, odnosno urbane baštine u najširem smislu te potreba organiziranja njihove revitalizacije-zbog selektivnog inzistiranja (izgradnja najnužnijeg) gradovi su se tek minimalno održavali. Pritisak pučanstva na najveće gradove nastavljao se tijekom desetljeća, dovodeći do uništavanja urbane infrastrukture i zapuštanja zgrada, cesta, javnog prijevoza i svega onoga što nazivamo urbanim servisima s rezultatom u izrazitoj suprotnosti koja danas postoji, u nekih socijalnih slojeva, između osobnog standarda i javnog (urbanog) standarda.

8) takav obrazac urbanizacije doveo je i do sasvim jasne infrastrukturne deficijentnosti, počevši od nedostatka radnih mjesta do problema infrastrukture, kanalizacije, vodovoda te do vrlo otežanih mogućnosti zadovoljavanja kulturnih i civilizacijskih potreba u gradovima.

9) urbanizacija je bila praktički svedena samo na širenje grada, u tom smislu ostvarila se kao rast i širenje gradova, a ne kao urbanizacija teritorija uz preraspodjelu funkcija i pokušaj ostvarenja harmoničnog razvoja teritorija cijele zajednice. Rast gradova smatran je znakom progresa, a zapravo se svodio na mehanički transfer stanovništva sa sela i manje urbaniziranih područja u najveća naselja (gradove).

10) selektivna migracije također je jedna od karakteristika naslijeđenog stanja iz prošlosti. Obrazac migracije u bivšoj Jugoslaviji pokazuje da je stanovništvo iz najmanjih naselja migriralo pretežno prema najvećim središtima, zaobilazeći srednja naselja, odnosno gradove. Ovakav obrazac urbanizacije (migracija) „u stranu“ je stavio

potencijalnu ulogu srednjih gradova kao potencijalnog resursa za „prihvat“ dijela migracije iz ruralnih područja, što je dovelo i do umanjivanja njihova današnjeg potencijalnog značenja i aktualne uloge u razvoju hrvatske urbanizacije.

11) urbanizacija je u prošlosti bila gotovo potpuno neosjetljiva na ekološke dimenzije prostora i kvalitete života pojedinca. Zbog toga su, osim tzv. „političkih tvornica“ za izgradnju kojih je karakter lokacije bio u potpunosti irelevantan, tvornice građene i na ekološki potpuno neprihvatljivim područjima (obalno), čime je dovedeno u pitanje razvoj turizma kao jedna od ekološki prilagođenih djelatnosti uz obalu. Interesantno je da se i danas ekološki nesmišljeni programi razvoja predlažu, iako je sasvim jednostavno moguće predvidjeti njihovu neuskladivost s postojećim tipom okoliša i načinom uporabe resursa okoline.

12) nerazvijenost i netransparentnost aktera i subjekata razvoja urbanizacije, u prošlom razdoblju, akteri, agenti i subjekti urbanizacije bili su najčešće kolektivnog tipa, legitimirani svojim položajem u hijerarhiji društvene (partijske) strukture. U tom su smislu oni bili nedostatno transparentni, a inicijative „kolektivizirane“, desubjektivizirane, odnosno legitimirane samom činjenicom kolektivitirajuće proizvodnje. Individualni akteri, poduzetnici, „obični građani“, lokalne inicijative ili pak inicijative neke druge provenijencije od one koja se legitimira samim izvorom inicijative (država, u krajnjoj instanci) nisu mogli naći prostora za aplikaciju. U tom je smislu urbanizacija u prošlom razdoblju bila totalizirajuća, netransparentna i objektivno izvan djelatnog kritičkog interveniranja koje bi imalo postići neke praktične učinke u praksi urbanizacije zemlje (Čaldarović, 1999: 106-109).

3. 2. Osvrt na opće demografske procese u Hrvatskoj

Razvoj stanovništva Hrvatske u suvremenom razdoblju karakteriziraju ukupna i prirodna *depopulacija*² te *demografsko starenje*, koji su izrazito nepovoljni za sadašnji i budući demografski i gospodarski razvoj zemlje (Wertheimer-Baletić, 2004: 632). Ti dugoročni demografski procesi, zbog svoje međusobne kauzalnosti, ali i dubokih, dalekosežnih i trajnih negativnih posljedica, postali su bitan čimbenik neuravnoteženog

² Depopulacija je proces smanjivanja broja stanovnika na određenom teritoriju. Upotrebljava se u demografiji da bi se označilo da je stopa porasta stanovništva negativna. Pojavljuje se u procesu demografske tranzicije kada je stopa smrtnosti veoma niska, a stopa rađanja koja ima tendenciju opadanja, padne ispod nivoa smrtnosti. Uzrok može biti i veća emigracija od imigracije (Morača, 1982).

i neravnomjernoga demografskog i regionalnog razvoja, koje dovodi do usporavanja, stagnacije, pa i nazadovanja društveno-gospodarskog razvoja većine regija, ali i države u cijelosti. Prema Živić i Pokosu (2005: 208) tijekom međupopisnog razdoblja (1991.–2001.) Hrvatska je postala zemljom s ukupnom depopulacijom, koja je očekivana posljedica već dulje prisutnih parcijalnih depopulacijskih procesa, emigracijske, reprodukcije, generacijske i prirodne depopulacije³ te demografskog starenja⁴. Navedene depopulacijske procese pojačali su i relativno visoki ratni demografski gubici (Wertheimer-Baletić, 2004: 641). Nejašmić (2005: 219) upozorava kako su nepovoljni demografski procesi pridonijeli smanjenju ukupnoga ljudskog potencijala kao temeljnog nositelja društveno-gospodarskog razvoja Republike Hrvatske. Osim toga, sve izraženija populacijska polarizacija naseljenosti rezultirala je i prostornom, demografskom, društvenom i gospodarskom diferencijacijom u regionalnom razvoju, koja je, na određeni način, i opća zakonitost u tranziciji iz tradicionalnog agrarnog u moderno industrijsko i postindustrijsko društvo (Pejnović, 2004).

Kao posljedica značajnih razlika u demografskoj i socioekonomskoj strukturi urbanih i ruralnih područja, koje su odraz nejednakosti u razmještanju resursa (osobito ljudskih) i ulaganja, nastaje ili jača migracija radne snage selo-grad (Rogić, 1990: 68). „Međuzavisnost između oblika urbanizacije i socijalne i prostorne mobilnosti stanovništva možemo promatrati kroz tri stadija:

- 1) U primarnom ili predindustrijskom stadiju poljoprivreda zapošljava najveći broj ljudi, stupanj urbanizacije je nizak, a socijalno prestrukturiranje stanovništva slabo, kao i prostorna pokretljivost, koja je uglavnom usmjerena na relaciji selo-selo.
- 2) U sekundarnoj ili industrijskoj fazi najveći udio zaposlenih radi u industriji. Urbani razvoj i rast velikih gradova utječu na povećanje socijalnog i prostornog

³ Prirodna depopulacija stanovništva drugi je globalni demografski proces u razvoju stanovništva Hrvatske (Wertheimer-Baletić, 2004). Prirodno smanjenje ili pad stanovništva u Hrvatskoj prvi je puta, nakon Drugoga svjetskog rata, zabilježen 1991. godine, kad je broj umrlih osoba nad živorođenom djetom iznosio 3496 stanovnika. Prema službenim podacima, u Hrvatskoj je od 1991. do 2003. godine živorođeno ukupno 586267 djece, a umrlo 662145 stanovnika, tako da je prirodna depopulacija iznosila čak 75827 osoba.

⁴ Starenje stanovništva treći je globalni depopulacijski proces u razvoju stanovništva Hrvatske. Između 1961. i 2001. godine koeficijent starosti je povećan s 11,8 na 21,5, a koeficijent mladosti smanjen s 34,3 na 23,7. Istodobno, indeks starenja je porastao s 34,4 na čak 90,7. Prema rezultatima popisa 2001. godine, stanovništvo Hrvatske karakterizira duboka starost kao tip dobnog sastava stanovništva. Drugim riječima, „stanovništvo Hrvatske obilježava vrlo brzo starenje i visoki stupanj ostarjelosti” (Nejašmić, 2003).

mobiliteta. Glavni smjerovi migracije su selo-grad, dnevne migracije postepeno jačaju.

- 3) U trećoj ili metroplitanskoj fazi najveći udio zaposlenih opada na tercijarni sektor. Stupanj urbanizacije je visok, socijalni mobilitet vrši se uglavnom unutar nepoljoprivrednog stanovništva tako da su migracije selo-grad gotovo beznačajne. Dnevne migracije su jake, a preseljenje se uglavnom odnosi na grad-okolica i grad-grad“ (Vresk, 1985: 47).

U Hrvatskoj se migracija selo-grad uglavnom odvijala prema Zagrebu ili većim urbanim središtima, a u manjoj mjeri iz ruralnog u općinsko središte, što je dovelo do nerazvijene urbane mreže i gradova srednje veličine, koji bi inače mogli biti alternativno odredište tih migranata (Rogić, 1990: 57). S obzirom da socioekonomski razvoj ne ovisi samo o obrazovanosti stanovništva već i o njegovom prostornom rasporedu, od kraja 80-ih godina u Republici Hrvatskoj su se povećale regionalne razlike na razini socioekonomske razvijenosti što je posljedica politike centralističkog odlučivanja. Jedno od najvažnijih obilježja regionalnih razvojnih nejednakosti je proširenje depopulacijskog prostora u Hrvatskoj, uz jaku koncentraciju stanovništva u najvećim urbanim centrima i njihovim gravitacijskim zonama. Ruralna područja iz kojeg dolaze migranti, postaju mjesto stanovanja i rada starijeg, manje obrazovanog i pretežno poljoprivrednog stanovništva, dok u urbanim prevladava mlado, obrazovano, demografski najfertilnije, ekonomski najpoduzetnije i najproduktivnije stanovništvo (Seferagić, 1991: 45).

4. STRATEGIJA PROSTORNOG UREĐENJA REPUBLIKE HRVATSKE

Hrvatska ima jaku tradiciju u planiranju uređenja prostora i okoliša. Urbanistički planovi izrađivali su se već krajem 19. stoljeća, a od 60-ih godina prošlog stoljeća razvija se planiranje širih područja. Potreba da se cjelokupni nacionalni teritorij integrira te kvalitetno i djelotvorno međusobno povežu svi njegovi sastavni dijelovi navodi se u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske, državnom dokumentu koji je Hrvatski sabor usvojio 1997. godine i koji bi trebao biti jedan od temeljnih normativnih okvira usmjeravanja razvitka hrvatskog društva prema demetropolizaciji i ravnomjernijem rasporedu stanovništva (Strategija..., 1997: 30). U navedenom dokumentu naglasak je stavljen na potrebu jačanja funkcija srednjih gradova, koji do

danas nisu imali značajniju ulogu u urbanizaciji. Strategija slijedi zakonski određena načela prostornog planiranja od kojih treba izdvojiti ona o ravnomjernijem razvitku i racionalnijoj uporabi prostora kao odrednice temeljem koji valja razmatrati i dosadašnje modele urbanizacije i planove razvoja gradova (Paunović, 1999: 207).

Najrazvijenija područja Hrvatske su županije Središnje Hrvatske (Zagrebačka, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Međimurska, Koprivničko-križevačka, Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslavačka i Karlovačka). Na tom području najveća je koncentracija gospodarstva i kulturnih institucija te ključno čvorište europskih i regionalnih prometnih pravaca. Prostorno razvojnu strukturu obilježava koncentracija gradova srednjeeuropskog kruga-glavni grad Zagreb (s međunarodnim funkcijama), prsten gradova srednje veličine, te mreža malih gradova kao osnova za unaprjeđenje prostorno razvojne strukture policentričnog tipa. S obzirom da se očekuje još veći pritisak na gradove, Strategija je orijentirana na smanjenje rasta i kvalitativno unaprjeđenje Zagreba te jačanje mreže ostalih gradova. Planska usmjerenja odnose se na eksploataciju plina i nafte iz Podravine i Bilogore te jačanje prometnih čvorišta i gospodarsko-prometne funkcije gradova (Zagreb, Karlovac, Sisak, Varaždin, i drugi). Ističe se planiranje cjelovitih sustava državne i međudržavne infrastrukture (osobito prometnih pravaca prema zapadnoj i srednjoj Europi) s pratećim djelatnostima te razvitak i uloga većih gradova u sklopu koncepta urbanizacije područja (Strategija..., 1997: 38).

Proces metropolizacije u Hrvatskoj, odnosno iskoraka većih gradova u prostor vlastitih regija, već je duže u tijeku. U urbaniziranim područjima Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka jačaju ljudske i gospodarske koncentracije, ali nema dovoljno kvalitetnih procesa unutar metropolske decentralizacije i višestrukog oplemenjivanja suburbanog⁵ i širega regionalnog područja. Oštre podjele gospodarski razvijenog grada i siromašne periferije dio su tradicije, ali nedostaju i investicijska sredstva i osmišljene politike prema nužnosti ujednačavanja kvalitete. S obzirom na činjenicu da nije moguće premjestiti stanovništvo iz manjih u veća naselja ili gradove, nužno je prije svega istražiti i spoznati urbanizacijski proces te ga pokušati posrednim aktivnostima usmjeriti. Podržavanjem pozitivnih ili zaustavljanjem negativnih trendova, planiranjem optimalnog sustava mreže središnjih naselja te usmjeravanjem gospodarskih i

⁵ Pojava naseljavanja okolice grada i nastanak naselja u tom pojasu različite veličine i različitih funkcija često se naziva suburbanizacijom. Ta su naselja u pravilu vrlo povezana s matičnim gradom i nastala su organiziranim i sistematskim procesom (Šimunović, 1986).

urbanotvornih djelatnosti u njih. Iz tog razloga je naročito važno usmjeravanje gospodarenja čitavim prostorom gradskih regija ili mikroregija, zato što svaki grad ima žarišnu-čvornu ulogu prema svom okruženju na koje djeluje gospodarskim i urbanotvornim funkcijama (Zimmermann, 1999: 35-36).

Hrvatski prostor najvećim dijelom se neće oblikovati potpunom urbanizacijom (kao na primjer neke zapadnoeuropske regije), a srednji gradovi jesu i treba ih razvijati kao točke podrške ravnomjernijeg razvitka i mjesta koncentracija između manjih gradova i naselja te praznog i ruralnog prostora. Jedno od uporišta Strategija nalazi u ocjeni da je mreža središta gradova u Hrvatskoj s tog gledišta vrlo povoljna te naglašava važnost srednjih i malih gradova za osnaživanje ukupne prostorno razvojne strukture države (Paunović, 1999: 207). Gradovi imaju nepravilan raspored na teritoriju zemlje, negdje su više koncentrirani, a negdje izostaju, naročito gradovi srednje veličine u rasponu od 20 000 do 100 000 stanovnika. Poseban problem slike urbanizacije u Hrvatskoj predstavlja i razlika u gustoći naseljenosti teritorija koji je drugi pokazatelj u nepravilnoj i neujednačenoj raspodjeli naselja različitih kategorija na hrvatskom teritoriju. Razlike u gustoći naseljenosti govore i o nedostatku razvojnih potencijala u obliku manjih ili srednjih gradova koji bi mogli poslužiti kao žarišta razvoja (Čaldarović, 1999: 108).

5. SREDNJI GRADOVI

Srednjim gradovima kao oblicima ljudskog naseljavanja, središtima gospodarske, kulturne ili neke druge aktivnosti uglavnom se pridavalo malo pažnje u literaturi o urbanizaciji, ali i urbanoj sociologiji općenito. U svijesti većine građana grad srednje veličine najviše se veže uz pojam grada 19. stoljeća koji je bio prostorno jasno ograničen i uočljiv. Srednji grad ima određen utjecaj na svoju ruralnu okolicu, uključivši u nju i male gradove ili naselja gradskog karaktera, posjeduje vlastitu fizionomiju, povijest i tradicije. Marinović-Uzelac (1999: 21-22) definira srednje gradove kao „sve ono u čemu ne mogu dosegnuti funkcije velikih gradova, regionalnih metropola, da su ono što ne mogu biti mali gradovi i da u tom rasponu ne mogu imati svaki sve što bi trebali imati, moraju dakle biti komplementarnima, a ne konkurentnima”. Navodi i kako je aktivnost srednjeg grada često postala

komplementarno specijalizirana u tercijarnom sektoru te slijedeće tendencije lokalizacije industrijskih poduzeća:

- a) u ruralnim sredinama i u malim gradovima- prehrambena, konfekcijska, sirovinska i industrija prve prerade
- b) u srednjim gradovima- međuprerada i industrija malo dorađenih finalnih proizvoda
- c) u velikim gradovima i velegradovima- vrhunske industrije visoke tehnologije ili industrije posljednje prerade vrlo izrađenih proizvoda.

Prema Popisu stanovništva 1991. godine u Hrvatskoj postoji 13 većih srednjih gradova u kojima je 1991. godine živjelo 641 670 stanovnika, odnosno 13,4% ukupnog stanovništva Hrvatske. Najveći grad u ovoj kategoriji bio je Zadar sa 76 343 stanovnika, a najmanji Bjelovar sa 33 534 stanovnika. Indeks urbane koncentracije u ovoj kategoriji iznosio je 2,28%, što znači da je najveći srednji grad ove kategorije 2,28 puta veći od najmanjeg. Od 13 gradova, devet ih se nalazi u kontinentalnoj Hrvatskoj, a četiri na moru (Čaldarović, 1999: 102). 30% stanovnika Hrvatske živjelo je u srednjim gradovima, a 25% u četiri najveća grada. Čaldarović (1999: 102) napominje da ovakav zaključak govori o tome da je kategoriji „srednjih gradova“ potrebno posvetiti pažnju jer bi u nekim scenarijima urbanizacije oni mogli postati središta gospodarskog, kulturnog i socijalnog života i poslužiti kao dobra brana pretjeranoj metropolizaciji i koncentraciji stanovništva u najvećim naseljima Hrvatske.

Uloga srednjeg grada je velika u cjelokupnom urbanom sustavu regije. Značajni dio migracija selo-grad ili manji grad-veći grad, omogućuje mu relativno značajan demografski rast. Svojim stanovnicima pruža određene kvalitete načina života između ruralne izoliranosti i koncentracije velikih gradova (Marinović-Uzelac, 1999: 15).

5. 1. Prednosti srednjih gradova

U srednjim gradovima prostor je bolje iskorišten, ravnoteža obiteljskog fonda utrošenog vremena je bolja, lakši je pristup središtu grada i ruralnoj okolini, zagađenje okoliša i buka su podnošljivi, osim ako se ne radi o industrijskom gradu, međutim gradnja sve većih novih stambenih četvrti, donosi i stanovnicima tih gradova sudbinu stanovnika predgrađa velikih gradova (Marinović- Uzelac, 1999: 26):

- a) njihova veličina osigurava kvalitetniji dnevni život, smanjenje svakidašnjih stresova vezanih uz najveće gradove i osiguranje, najčešće, kvalitetnog stanovanja;
- b) stanovanje je u načelu lakše omogućiti u najpoželjnijem obliku stanovanja kod nas, u individualnom stambenom objektu s okućnicom;
- c) ekološka situacija u manjim naseljima u pravilu je znatno bolja nego u najvećim naseljima;
- d) urbani servisi, socijalne službe i prehrana stanovnika srednjih gradova mogu, u pravilu, biti na višoj razini od onih u najvećim gradovima (predškolske ustanove, škole, osnovna medicinska zaštita, trgovine osnovnom robom i sl.);
- e) u manjim središtima u pravilu se ostvaruje viši prihod;
- f) u manjim središtima u pravilu je niža nezaposlenost nego u najvećim gradovima;
- g) u manjim središtima postoji mogućnost kultiviranja okućnice i kombiniranja prehrane u domaćinstvima s eventualnom prodajom viškova;
- h) u manjim središtima postoje lakše mogućnosti organiziranja lokalnih turističkih i rekreativnih kapaciteta, specijaliziranih i kontekstualiziranih (baština, lov, rekreacija, izletnički turizam i sl.);
- i) zbog niže razine kompleksnosti situacija u manjim središtima postoji u pravilu niža razina konflikata različitih aktera, razina i kompetencija, jer su oni lokalizirani i rješivi najčešće na dnevnoj osnovici, a dijelom apsolvirani i osjećajem samodovoljnosti i opozicijom prema „ostalome“ (veći grad, država, središte i sl.);
- j) u manjim je sredinama opća situacija puno transparentnija od one u velikim gradovima. Lakše je utvrditi postojanje/nepostojanje aktera, njihove međusobne odnose te stoga i potencijalnim subjektima izmjena provesti svoje ideje i inicijative. Stoga je u manjim središtima lakše prepoznati i mobilizirati aktere i subjekte na promicanju poželjnih oblika aktivnosti. Postojanje samo nekoliko jačih industrijskih ili servisnih pogona u manjim središtima pruža i nužnu institucionalnu potencijalnu financijsku podršku različitim inicijativama, jer su one najčešće personalizirane i smještene u svakodnevni prepoznatljivi kontekst (Čaldarović, 1999: 112-113).

5. 2. Problemi srednjih gradova

Marinović-Uzelac (1999: 27-29) ističe dvije negative, ali bitne značajke srednjih gradova. To su osrednjost usluga i uskost tržišta rada, s malim izborom zvanja i ograničenim mogućnostima napredovanja u poslu. Konkurencija velikih gradova proizvodi komunalne učinke, deprivacija lokalnih usluga navodi stanovnike manjih gradova da iste traže u većima, što dovodi do obeshrabrivanja lokalizacije novih usluga. Uz to, tržište rada nije dosta široko da bi navelo velika poduzeća da na tom mjestu traže smještaj. Urbani egzodus iz malih gradova prisutan je također i u gradovima srednje veličine. Naglašava da je potrebno stvoriti opremljenost visoke razine koja je inače dostupna samo ako postoji velik broj korisnika i ovladati rastom stanovništva iznad nekog praga iznad kojega bi srednji grad postao velikim. Srednji grad ne smatra boljim sredstvom urbaniziranosti, ali se pomoću njega, ukoliko se ulože potrebni naponi, ona može učiniti prihvatljivom za velik broj stanovnika i velik dio gospodarstva.

5. 3. Određenje srednjih gradova u Hrvatskoj

Hrvatska ima dugu i bogatu regionalnu tradiciju. Suvremeni razvitak gradova suočava se s dva paralelna procesa, demografske i gospodarske urbanizacije, s tim da jedan pokreće drugi. Geografska razvedenost prostora Hrvatske i prometna izoliranost nekih njezinih dijelova nisu u prošlosti dopustile da se gospodarstvo tog područja homogenizira pa je u okvirima tih makroregija nastala zatvorena ekonomija s elementima koji su osiguravali kakvu-takvu unutarnju ravnotežu. Strategijom prostornog uređenja Republike Hrvatske zamjenjuje se Prostorni plan Hrvatske i daju elementi za uspostavu sustava središnjih naselja. Strategija slijedi zakonski određena načela prostornog planiranja od kojih treba izdvojiti ona o ravnomjernijem razvitku i racionalnoj uporabi prostora kao odrednice temeljem kojih valja razmotriti i dosadašnje modele urbanizacije i planove razvoja gradova. Prema Zakonu o lokalnoj upravi i samoupravi, grad je jedinica lokalne samouprave, a političko-teritorijalna podjela i organizacija države (Zakon o područjima županija, gradova i općina u RH- NN 10/97.) odredila je grad kao teritorij s jednim ili više naselja od kojih je jedno urbano (Paunović, 1999: 230).

U suvremenim državama svijeta ili Europe ne postoje međusobno priznati kriteriji za izdvajanje nekog mjesta u status grada. U Hrvatskoj, prema zadnjem popisu

stanovništva (Državni zavod za statistiku, 2012), zakonski status grada ima 127 naselja, u kojima živi 3 016 137 stanovnika, odnosno čak 70% stanovništva Hrvatske. Zimmermann je u svom prijedlogu sistematizacije srednjih hrvatskih gradova pošao od stajališta da kulturno-povijesnom i gospodarskom uvjetovanošću u svijesti građana Republike Hrvatske postoji spoznaja da je „Hrvatska zemlja gradova“, malenih i nastalih u različitim državnim i civilizacijskim sustavima te zemlja relativno rijetke naseljenosti, s malobrojnim stanovništvom kojemu je svako veće središnje mjesto važno i predstavlja „uzor“ gradskog stila života. Iz tog razloga jedan od uobičajenih UN-ovih kriterija, 10 000-20 000 stanovnika neprimjeren je za naše uvjete (Zimmermann, 1999: 49). Prema europskim standardima, grad srednje veličine ima 30 000 do 200 000 stanovnika. Pošto ta klasifikacija nije primjerena za naše gradove u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske srednjim gradom se smatra grad od 20 000- 100 000 stanovnika (Strategija..., 1997: 14).

Prema Zimmermannu (1999: 52), čiju ću sistematizaciju srednjih gradova koristiti u radu, za odabir srednjih hrvatskih gradova izabrana su tri temeljna kriterija koji najcjelovitije iskazuju (od dostupnih statističkih podataka) obilježje srednjeg grada:

- 1) broj stalnih stanovnika grada: naselje/mjesto s više od 10 000 stalnih stanovnika.
- 2) uz stalne stanovnike i broj ekvivalentnih stanovnika, za turistička središta: naselje/mjesto s više od 7 000 stalnih stanovnika, kada im više od 20 000 ekvivalentnih stanovnika. Ekvivalentan broj stanovnika naselja dobije se kad se stalnim stanovnicima pribroje povremeni stanovnici (broj turističkih noćenja u godini podijeljen sa 120 dana zbroji se sa brojem vikend stanova pomnožen s dva). Taj broj pokazuje za koliko se ljudi teorijski povećao broj stalnih stanovnika. Zbog povremenih stanovnika turistička mjesta imaju mnoge središnje funkcije i javne sadržaje dimenzionirane za potrebe „ekvivalentnog“ stanovništva.
- 3) uz stalne stanovnike i broj svih zaposlenih radnika u gradu- za radna središta: naselje/mjesto s više od 7 000 stalnih stanovnika, kada ima i više od 5 000 zaposlenih u mjestu. Proučavanjem gospodarskih djelatnosti u gradovima i njihova utjecaja na središnjost grada utvrđeno je da industrija koncentrira radnu snagu i potiče razvoj uslužnih djelatnosti. Razvoj uslužnih djelatnosti i jačanje tržišta također utječu na razvoj novih industrija i usluga, tako da se radi o procesu kružne, kumulativne kauzalnosti. Gradovi s većom funkcijom rada

imaju i izraženija gravitacijska područja zaposlenih. Danas manji gradovi imaju veći udio dnevnih migranata nego veći gradovi.

6. RAZVOJ GRADA BJELOVARA

Uspostavom samostalne Republike Hrvatske, u okviru novog upravno-teritorijalnog ustroja, Bjelovar postaje središte Bjelovarsko-bilogorske županije te je jedno od većih gradskih središta sjeverozapadne Hrvatske. Kao županijsko i regionalno središte čini sastavni dio zagrebačke makroregije. U sastavu grada nalaze se prigradska naselja Breza, Brezovac, Ciglena, Galovac, Gornji Tomaš, Gudovac, Klokočevac, Kokinac, Kupinovac, Letičani, Mala Ciglena, Malo Korenovo, Novi Pavljani, Novoseljani, Obrovica, Patkovac, Plavnice Gornje, Plavnice Stare, Prespa, Prgomelje, Prokljivani, Puričani, Rajić, Stančići, Stari Pavljani, Tomaš, Trojstveni Markovac, Veliko Korenovo, Zvijerci i Ždralovi (Državni zavod za statistiku, 2001). Iako je regionalan centar Bjelovarske regije, koja zauzima istočni dio Zagrebačke makroregije, Bjelovar svojom veličinom i važnošću zaostaje za ostalim regionalnim centrima Središnje Hrvatske, Varaždinom, Karlovcem i Siskom. Jedan od najvažnijih faktora je slab prometno-geografski položaj. Svi najvažniji prometni pravci ga zaobilaze, odnosno prolaze rubnim dijelom regije. U usporedbi s ostalim regijama Središnje Hrvatske u Bjelovaru ne postoji izrazita koncentracija stanovništva i radnih mjesta u jednom (dvojnog) naselju, već je izražena raspršenost u četiri veća (Bjelovar, Koprivnica, Virovitica, Križevci) i nekoliko manjih (Darugar, Pakrac). Zbog nepovoljnih prirodno-geografskih uvjeta, bjelovarska je regija do danas ostala relativno rijetko naseljena (56 stanovnika/km²) (Borovac, 2002: 225).

6. 1. Povijesni osvrt

Hrvatska u svojoj povijesti nije imala većih urbanih središta. Prva su odabirana na obrambeno pogodnim i prometno važnim položajima pri čemu je prvi uvjet bio, u pravilu, važniji, dok prometni postaje prioritet tek pojavom željeznice, krajem 19. stoljeća (Biondić, 1982: 2). U 16. stoljeću, područje koje danas smatramo bjelovarskim

krajem, bilo je bez stanovnika zbog napada Osmanlija. Ta „Terra nullius”⁶ predstavljala je prazninu u urbanom sustavu zbog čega su habsburške vlasti, pod vodstvom Marije Terezije, odlučile izgraditi grad-tvrđavu na mjestu gdje „nedostaje grad”. Ako promatramo urbani sustav u vrijeme Rimskog carstva, upravo bi na tom mjestu trebalo biti naselje koje bi upotpunilo mrežu i bilo podjednako udaljeno od ostalih većih naselja (Horvat, 1960). U pisanim, povijesnim izvorima grad Bjelovar prvi puta se spominje 1420. godine kao sajmišno mjesto Roviške župe. 1756. godine carica Marija Terezija donijela je odluku o gradnji novog sjedišta Generalata. Odlukom vlasti Vojne krajine osnovan je kao središte njezinih pukovnija Križevačke i Đurđevačke, na mjestu starijeg naselja Bellovca, koji se prvi put spominje u 15. stoljeću. Grad je građen planski tako da je raspored ulica pravilan, a u središtu se nalazi trg na kojem su vojarne, crkve, škole i državne zgrade. Integracijom Bjelovara u gospodarski i prometni sustav Hrvatske, on postaje sjedište Bjelovarsko-križevačke županije, a 1874. godine hrvatski ban Ivan Mažuranić proglasio ga je slobodnim i kraljevskim gradom. Kada je u drugoj polovini 18. stoljeća ukinuta Vojna krajina, Bjelovar je izgubio dotadašnju ulogu, obrane od Osmanlija, te se počeo razvijati kao trgovačko, upravno i kulturno središte okolice (Biruš, 2005).

Dolaskom željeznice, 1894. godine, označena je nova prekretnica u razvoju grada. Tada započeti procesi industrijalizacije postaju glavni razvojni čimbenici grada, što ga već u međuratnom razdoblju svrstava među najznačajnija industrijska središta Sjeverozapadne Hrvatske. Otvorenje pruge Križevci-Bjelovar značilo je direktnu željezničku povezanost sa Zagrebom, Karlovcem, Rijekom i Bečom. 1900. godine otvorena je pruga Bjelovar-Kloštar Podravski-Virovitica⁷. Dolazak željeznice omogućio je povezivanje grada s njegovom okolicom i time proširio gravitacijsko područje grada, osiguravši mu na taj način tržište i izvor radne snage. Početak industrijskog razvoja osigurao je novu materijalnu bazu općeg razvoja grada tako da se u Bjelovar koncentrirala gospodarska snaga šireg prostora regije. Tome u prilog govore izvještaji Trgovačko-obrtne komore u Zagrebu prema kojima su 1902. godine u Bjelovaru registrirana 74 trgovca i 282 obrtnika, dok su 1906. godine registrirana 118 trgovačkih poduzeća (dvostruko više nego u Križevcima, Petrinji ili Koprivnici) te 313 obrtnih poduzeća (veći broj te godine imaju samo Zagreb, Karlovac i Varaždin). Akumulacija

⁶ Terra nullius- ničija zemlja. Područje koje nije pod vlašću nijedne države (Marević, 2002).

⁷ Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije navodi kako je postojeća željeznička infrastruktura dotrajala, zastarjela i neprimjerena stvarnim potrebama Županije.

materijalnih sredstava te brojna radna mjesta potaknuli su snažne demografske procese, najprije deagrarizaciju dijela stanovništva ruralne okolice grada, a na kraju i njihovo preseljenje u grad. Snažan porast broja stanovnika uzrokovan kretanjem stanovništva iz okolice u grad pod utjecajem industrijalizacije, rezultirao je bržim prostornim razvojem grada koji je 1900. godine imao 5 743, a 1910. godine 7 231 stanovnika (Slukan, Altić, 2003: 81-82).

Razvojem poljoprivrede i prehrambene industrije nakon 1945. godine, bjelovarski kraj postao je jedno od najproduktivnijih agrarnih područja u državi. Razvoj grada, započet 50-ih i 60-ih godina 20. stoljeća, pojačan je 70-ih godina. Glavni razvojni čimbenik u gospodarskoj osnovi grada i dalje je njegova industrija. 1970. godine u urbanom području grada obuhvaćene su četiri osnovne industrijske grane, od kojih po broju zaposlenih prednjači prehrambena, s pet poduzeća i 1 254 zaposlena, odnosno 45% ukupno zaposlenih industrijskih radnika u gradu. Nakon prehrambene, četiri poduzeća, sa 760, odnosno 27% zaposlenih, slijedi metaloprerađivačka industrija. Drvena industrija „Česma“ tada je imala 514 zaposlenih, a većim brojem zaposlenih industrijskih radnika isticala su se građevinska industrija Građevni materijal „Bilogorka“ sa 86 zaposlenih te tiskarska industrija „Prosvjeta“ u kojoj su radila 154 radnika. 1970. godine u Bjelovaru je bilo ukupno 2 768 industrijskih radnika. Snažan razvoj gospodarske osnove grada potaknuo je procese deagrarizacije šireg bjelovarskog područja koji su doveli do značajnog porasta broja stanovnika Bjelovara, sa 15 761 1961. godine na 20 998 deset godina kasnije (Slukan, Altić, 2003: 111). Tih godina došlo je do izrazite deagrarizacije i depopulacije bjelovarske okolice, 1953. godine bilo je 71% poljoprivrednog stanovništva, da bi tridesetak godina kasnije, 1981. godine taj broj pao na 31%.

Dok su u prvoj polovici 80-ih godina prošloga stoljeća zabilježeni pozitivni trendovi razvoja grada, u drugoj su vidljivi prvi znakovi stagnacije. Gospodarstvo više ne pokazuje visoke rezultate kao u proteklom desetljećima, a i porast broja stanovnika je usporen. Od 1981. do 1991. godine broj stanovnika je porastao sa 25 101 na 26 926. Sve se to odrazilo na sporiju izgradnju grada. Tendencija suburbanizacije započeta u prethodnom razdoblju, koju je karakterizirala stagnacija prostornog rasta grada te rast prigradskih naselja, nastavlja se i u najnovije doba. Bjelovar kao grad s dugom tradicijom prehrambene industrije svoj daljnji razvitak planira provoditi u istom smjeru. Iako važan dio bjelovarskog gospodarstva i dalje čine metaloprerađivači kapaciteti

(Ilevaonica, Tvornica traktora i Tvornica automobilskih dijelova), ova grana industrije više nije tako značajna kao u prethodnim razdobljima (Slukan, Altić, 2003: 120).

6. 2. Prostorni razvoj grada

Ako Bjelovar promatramo kao dinamičan sustav, prostor njegove jezgre može se shvatiti kao određeni fenomen kulturne baštine koji svjedoči o njegovom specifičnom prostornom razvitku. Povijesna jezgra, središnji dio grada, ortogonalnog rasporeda ulica⁸, kroz čitavu je povijest pa sve do danas imala najveću važnost u gradskom životu.

Slika 1. Ortogonalan raspored ulica.

Sa sociološkog stajališta može se, kako Biškup (2002: 63) navodi, smatrati prostorom „identifikacije i integracije”, odnosno „naglašenog osjećaja življenja u gradu”. U samom središtu izrazita je koncentracija djelatnosti tercijarnog i kvartarnog sektora (uprava, financije, trgovina, obrt, obrazovanje, kultura, ugostiteljstvo, turizam) te najznačajnijih povijesnih građevina s naglašenom reprezentativnošću. Nažalost, čak je i tranzitni promet prolazio povijesnom jezgrom do izgradnje obilaznice. Razvoj prometa bio je jedan od glavnih čimbenika prostornog širenja i strukturiranja grada jer se prostorni razvoj odvijao duž glavnih prometnica. Do danas, grad se najviše izgrađivao u smjeru sjeveroistok-jugozapad, s naglaskom na stambenoj izgradnji u smjeru

⁸ Novo naselje izgrađeno je po uzoru na krajiške gradove, kvadratična oblika. Na središnjem velikom trgu podignuta je zgrada vojnog zapovjedništva i druge javne ustanove, a okolne su ulice nastale po pravilnoj ortogonalnoj shemi (Bertić et alli, 2001).

sjeveroistoka. Brži rast grada, nakon Drugog svjetskog rata, utjecao je na to da su se ustanove centralnih funkcija, poput pošte, banke, škole, smjestile izvan prostora gradske jezgre, prateći stambenu izgradnju što je dovelo do razvoja tako zvanih Gradskih podcentara. Usprkos tome, jezgra je ostala mjesto najveće koncentracije upravnih funkcija te izrazit centar cijele Bjelovarske aglomeracije. Jezgra Bjelovara danas je poslovno središte grada te prostor najvrjednije kulturno-povijesne baštine. Kako bi se te dvije funkcije međusobno uskladile i poticale, predlaže se funkcionalna prenamjena pojedinih povijesnih objekata koji bi trebali dobiti onaj sadržaj koji bi im osigurao upravljanje u skladu s javnim interesima (Biškup, 2002: 65-67).

6. 3. Bjelovar i okolica

Postojeći prirodni potencijal, raspoloživa poljoprivredna tla koja zauzimaju 51, 2%, i šume koje zauzimaju 36, 2% ukupne površine, dobar su preduvjet gospodarskog razvoja Bjelovarsko-bilogorske županije. Ostali prirodni resursi su površinske vode, termalni bazeni i mineralne sirovine (plin, nafta, građevinski kamen, kvarcni pijesak). Klima i reljef su ugodni za život i dobar preduvjet za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom (Čačija, 2011: 20). Unatoč povoljnim prirodnim uvjetima, šira okolica Bjelovara, odnosno prostor Bjelovarsko-bilogorske županije, od 1961. godine bilježi pad broja stanovnika, odnosno depopulaciju, dok sam Bjelovar u posljednjih stotinjak godina bilježi stalni rast populacije, do 2001. godine. U tablici (Slika 2) je prikazan broj stanovnika po naseljima, koji ulaze u sastav Grada, od 1890. do 2001. godine. Prigradska naselja kroz ovaj period bilježe stalni rast, dok naselja koja su udaljenija od grada uglavnom rastu do 1961. godine, a nakon toga bilježe smanjenje broja stanovnika.

	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
BJELOVAR	16 123	19 652	21 974	22 990	24 134	26 981	27 645	29 907	35 578	39 893	42 066	41 869
Bjelovar	5 609	7 873	9 266	9 994	10 252	12 867	13 569	15 761	21 540	25 203	26 926	27 783
Breza	219	204	205	182	238	267	308	256	245	174	151	125
Brezovac	394	365	429	494	522	654	625	701	846	933	1 046	1 113
Ciglena	758	890	870	837	811	719	708	658	565	495	412	376
Galovac	642	649	735	755	775	635	652	682	616	549	487	508
Gornje Plavnice	555	601	697	711	756	747	758	722	671	596	608	655
Gornji Tomaš	0	0	0	0	0	0	346	314	235	165	114	95
Gudovac	798	821	872	904	1 068	1 260	1 216	1 183	1 134	1 099	1 033	1 107
Klokočevac	396	451	494	573	655	729	757	852	837	843	847	860
Kokinac	291	369	378	370	384	364	365	329	295	276	256	217
Kupinovac	115	154	156	171	233	227	226	220	211	193	165	170
Letićani	204	281	294	342	303	305	294	291	281	294	334	360
Mala Ciglena	50	68	167	117	134	131	87	92	55	44	30	24
Malo Korenovo	158	255	252	279	259	322	303	310	268	263	254	222
Novi Pavljani	181	214	204	224	240	310	216	207	201	187	166	162
Novoseljani	293	355	414	401	548	615	566	710	731	761	790	784
Obrovica	282	296	309	314	323	312	317	312	282	246	208	198
Patkovac	311	312	360	337	332	366	392	393	331	324	258	287
Prespa	432	493	577	574	579	588	620	611	608	569	523	546
Prgomelje	689	780	880	959	987	882	862	845	759	701	646	727
Prokljuvani (Bjelovar)	127	170	178	203	185	171	171	193	256	262	287	292
Purićani	158	153	0	0	0	137	145	125	117	144	170	162
Rajić	311	312	359	341	367	385	407	393	366	312	284	242
Stančići	158	164	166	158	170	204	230	220	146	127	135	121
Stare Plavnice	382	466	470	477	446	404	429	458	506	563	621	690
Stari Pavljani	350	392	401	379	377	228	338	327	276	256	252	262
Tomaš	656	834	918	986	1 062	1 042	607	508	436	426	330	310
Trojstveni Markovac	291	338	474	520	529	461	505	551	794	1 198	2 101	1 280
Veliko Korenovo	711	662	653	682	717	612	617	589	570	594	582	631
Zvijerci	51	81	83	47	140	184	168	233	388	819	525	62

Slika 2. Broj stanovnika po naseljima⁹

⁹ Bjelovar je nastao iz stare općine Bjelovar. U 1981. povećano pripajanjem dijela područja naselja Novoseljani. Od 1857. do 1961. dio podataka sadržan je u naselju Novoseljani. Breza u 1869. i 1880. podaci su sadržani u naselju Prgomelje. Gornje Plavnice u 1991. iskazano pod imenom Plavnice Gornje. Gornji Tomaš postoji kao naselje od 1953. Mala Ciglena postoji kao naselje od 1890. Malo Korenovo i Veliko Korenovo iskazuju se od 1890. Od 1857. do 1880. naselje je iskazivano pod imenom Korenovo. Za to bivše naselje podaci su sadržani u naselju Veliko Korenovo. Novoseljani u 1981. smanjeni izdvajanjem dijela područja naselja koji je pripojen naselju Bjelovar. Od 1857. do 1961. sadrži dio podataka za naselje Bjelovar.

U početku je taj proces bio uvjetovan negativnom *migracijskom bilancom*¹⁰, a od 1970-ih veći utjecaj ima *negativno prirodno kretanje*¹¹. 1960-ih godina pojačan je proces industrijalizacije, koncentracija industrijskih djelatnosti nije se odvijala policentrično, nego su industrijske pogone dobivala uglavnom općinska središta, zbog čega su manja naselja zaostajala. Procesi industrijalizacije i tercijarizacije uzrokovali su intenzivne procese deagrarizacije, deruralizacije i urbanizacije. Većina radnih mjesta otvara se u gradskim naseljima, pa dolazi do bitnih promjena u prostornim rasporedu zaposlenih, a time i promjena u prostornoj distribuciji stanovništva. Stupanj urbanizacije (broj stanovnika u gradskim naseljima) najbrže je rastao u zadnja četiri desetljeća. U pet gradskih naselja Županije godine 1857. živjelo je 5 687 stanovnika (ili samo 6,8% ukupnog stanovništva), 1948. godine 23 628 (ili 14,4%), a u 2001. godini 47 899 (ili 36%, što je još uvijek znatno ispod prosjeka Hrvatske). Zadnjih dvadesetak godina i rast gradskih naselja Županije praktički je zaustavljen: Bjelovar, Daruvar i Čazma od 1991. do 2001. bilježe tek minimalan porast, a gradska naselja Garešnice i Grubišnog Polja opadanje broja stanovnika.

Stanovništvo se iselilo iz ruralnih naselja u općinska središta, a uz to je značajno bilo i preseljenje u Zagreb. Na području čitave Županije udio gradskog stanovništva se povećava, a seoskog smanjuje zbog čega ovaj, vrlo plodni, kraj bilježi procese deruralizacije i deagrarizacije koji su se negativno odrazili na poljoprivredu. Ti negativni demografski procesi poremetili su i dobno-spolnu strukturu stanovništva tako da će se njihove posljedice još dugo osjećati. Udio starog stanovništva bit će sve veći, što dovodi do povećanja mortaliteta, dok za povećanje nataliteta neće biti dovoljno fertilnog stanovništva. Neka su se seoska naselja već suočila s nedostatkom mladog stanovništva i tako došla do praga izumiranja (Biruš, 2005). Takav tijek urbanizacije i dalje će pojačavati probleme ruralnih krajeva (depopulacija, staračka domaćinstva...), ali i gradova (nedostatak radnih mjesta, stanova...) Uzrok ovih trendova je u nedovoljno

Prgomelje u 1869. i 1880. sadrži podatke i za naselje Breza.

Puričani od 1857. do 1880. i od 1910. do 1931. podaci su sadržani u naselju Trojstveni Markovac.

Rajić od 1910. do 1981. iskazivano pod imenom Rajić Gudovački.

Stančići do 1981. iskazivano pod imenom Staničić.

Stare Plavnice 1991. iskazano pod imenom Plavnice Stare.

Trojstveni Markovac do 1900. iskazivano pod imenom Markovac, a od 1910. do 1981. pod imenom Markovac Trojstveni. Od 1857. do 1880. i od 1910. do 1931. sadrži podatke za naselje Puričani.

Zvijerci iskazuje se kao naselje od 1890.

¹⁰ Pozitivni migracijski saldo je termin koji se često upotrebljava za pojam mehaničkog prirasta (razlike između imigracije i emigracije) (Wertheimer-Baletić, 1999).

¹¹ Negativno prirodno kretanje-mortalitet veći od nataliteta (Wertheimer-Baletić, 1999).

razvijenim društveno-gospodarskim aktivnostima kao preduvjetima za kvalitetu suvremenog života (Čačija, 2011: 25).

Cestovna mreža Bjelovarsko-bilogorske županije je dovoljno razgranata, ali niske prometne razvijenosti (lokalnih prometnica 43,24% udjela u ukupnoj dužini prometnica) s natprosječnom gustoćom u odnosu na državni prosjek. Županijom ne prolazi autocesta ili brza cesta, što gospodarske subjekte s ovog područja stavlja u nepovoljniji položaj. Za razliku od cestovne, telekomunikacijska mreža kao preduvjet pristupa informacijama i komunikacijskim tehnologijama, je ravnomjerno dostupna svim stanovnicima Županije. Bjelovarsko-bilogorska županija ima vlastite prirodne potencijale za proizvodnju električne energije, ali na svom području nema elektroenergetskih postrojenja za njenu proizvodnju. Manje od polovice naselja pokriveno je plinskom mrežom. Plinska mreža je najrazgranatija u urbanim dijelovima županije. Nalazište nafte na naftnim poljima Šandrovac je jedno od najvećih nalazišta u Republici Hrvatskoj, ali nažalost, nije u vlasništvu Bjelovarsko-bilogorske županije i jedinica lokalne samouprave (Čačija, 2011: 31).

Područje Bjelovarsko-bilogorske županije svojim položajem između šireg Panonskog prostora i Zagreba nudi jednu od mogućnosti njihovog međusobnog povezivanja. Međutim, usprkos povoljnom prostornom položaju može se reći da je područje Županije prometno izolirano, što je vidljivo iz činjenice da niti jedan veliki prometni pravac, na žalost, ne prolazi kroz to područje. Podunavsko-sjevernojadranski pravac (Budimpešta-Zagreb-Rijeka) prolazi zapadnije, Koprivnicom i Varaždinom, dok su pravci koji povezuju Srednju i Zapadnu Europu s Bliskim istokom, izgrađeni južnije, uz Savu i Dravu. Ova prometno nepovoljna situacija mogla bi se popraviti izgradnjom kvalitetne željezničke pruge Gradec-Sveti Ivan Žabno, kojom bi se skratio put između Zagreba i Osijeka, i na taj način povezala ta velika dva grada preko Bjelovara. Što se cestovnog prometa tiče, mnogo je napravljeno izgradnjom gradske obilaznice pa se iz središnje hrvatske Podravine u Zagreb putuje preko Bjelovara. Međutim, dovršenje gradnje planirane brze ceste Sveta Helena-Vrbovec-Bjelovar-Virovitica najviše bi značila prometnoj povezanosti i izvukla bi bjelovarski kraj, velikog potencijala, iz prometne izolacije što bi bilo od velike važnosti za gospodarski razvitak (Biškup, 2002). Problem je uočen na nivou Razvojne strategije Bjelovarsko-bilogorske županije i Programa prostornog uređenja Republike Hrvatske, te je cestovni pravac Vrbovec-Bjelovar-Virovitica predviđen kao prioritet u izgradnji brzih cesta Hrvatske. Po Programu prostornog uređenja Republike Hrvatske dionica Vrbovec -Bjelovar trebala je

biti izgrađena do 2005. godine, a dionica Bjelovar-Virovitica do 2015. godine. Prema Strategiji prometnog razvitka Republike Hrvatske cijela dionica Zagreb-Sv. Helena-Vrbovec-Bjelovar-Virovitica je I. skupina prioriteta izgradnje u cestovnoj mreži i omogućuje temeljnu povezanost glavnih žarišta razvoja i svih prostora Hrvatske, te povezanost sa susjednim zemljama i Europom (Čačija, 2011). I razvojna politika prometa naglašava kako teži kvalitetnom međusobnom prometnom povezivanju hrvatske regije, posebice obalnog i kontinentalnog područja, uz povezivanje na europske prometne pravce te poticanju razvojne prometne infrastrukture i prometnih djelatnosti koji bi pospješili uključivanje hrvatskoga gospodarstva u međunarodnu podjelu rada i osigurali dinamičniji gospodarski razvitak (Hrvatski sabor, 1999).

Stanovništvo neke zemlje razvija se i mijenja svoja obilježja pod direktnim i indirektnim utjecajem brojnih čimbenika koji se mogu svesti pod pojam društveno-gospodarskog razvoja. Promjene u razvoju stanovništva koje nastaju na taj način, i same povratno djeluju na društveno-gospodarski razvoj, stimulirajući ga ili usporavajući, ovisno o specifičnim obilježjima pojedine zemlje. Na primjer, promjene koje nastaju u raspodjeli radne snage po djelatnostima, granama i naseljima pod utjecajem procesa industrijalizacije i urbanizacije, povratno utječu na gospodarski razvoj i to u smjeru porasta potražnje naraslog nepoljoprivrednog i gradskog stanovništva za prehrambenim i drugim proizvodima vezanim uz gradski način života (Wertheimer-Baletić, 1999: 3).

6. 4. Gospodarstvo Bjelovara

Jedna od vodećih industrija u gradu Bjelovaru je prerađivačka, a strukture koje su u njoj najzastupljenije su prehrambena, drvna i metalna. Osim prerađivačke industrije u gradu Bjelovaru značajan prihod ostvaruju i trgovine na veliko i malo. Od poljoprivrednih kultura se najviše uzgajaju žitarice, uljarice, krmno bilje i krumpir. Prema podacima Hrvatske gospodarske komore u ukupnom prihodu Bjelovarsko-bilogorske županije za 2010. godinu najveći udio čini prerađivačka industrija sa 37,8% i trgovina sa 29,3%, zatim slijede građevinska djelatnost sa 9, 9%, prijevoz sa 6, 4% te djelatnosti poljoprivrede, šumarstva i ribarstva sa 6,2% (Grad Bjelovar, 2011).

Bjelovar se razvija kao središte bogatog stočarskog kraja. 2003. godine uređeno je nekoliko poslovnih i jedna slobodna zona. Na mjestu stare vojarne 2005. godine u središtu grada otvoren je veliki, novi kulturni, visokoškolski i poslovni centar. Pokrenute gospodarske inicijative trebale bi grad razviti u snažno trgovačko, obrazovno

i kulturno središte koje bi slalo pozitivne impulse u okolicu, čijim bi se razvojem i sam još brže razvijao. Ulaže se i u razvoj turizma što pokazuje kulturna manifestacija „Terezijana”, kao i postignuto treće mjesto u natjecanju za priznanje Hrvatske turističke zajednice „Zeleni cvijet”, u kategoriji uređenosti mjesta kao cjeline grad. Središnji gradski trg osvojio je drugi put za redom prvo mjesto u kategoriji uređenosti okoliša pojedinog objekta, proglašen najljepšim trgom kontinentalne Hrvatske. Sve to govori u prilog da je lokalna inicijativa snažna i kreativna što je uvjet bez kojeg nema napretka (Biruš, 2005).

Proces strateškog planiranja vođen je sukladno načelima Strategije regionalnog razvoja Republike Hrvatske, a Strategija gospodarskog razvoja Grada Bjelovara, usvojena na sjednici Gradskog vijeća 17. srpnja 2006. godine, „sadrži četiri strateška cilja:

- 1) povećanje konkurentnosti gospodarstva,
- 2) razvoj poljoprivrede i kontinentalnog turizma,
- 3) energetske učinkovitost i zaštitu okoliša,
- 4) razvoj ljudskih potencijala i društvene infrastrukture.“

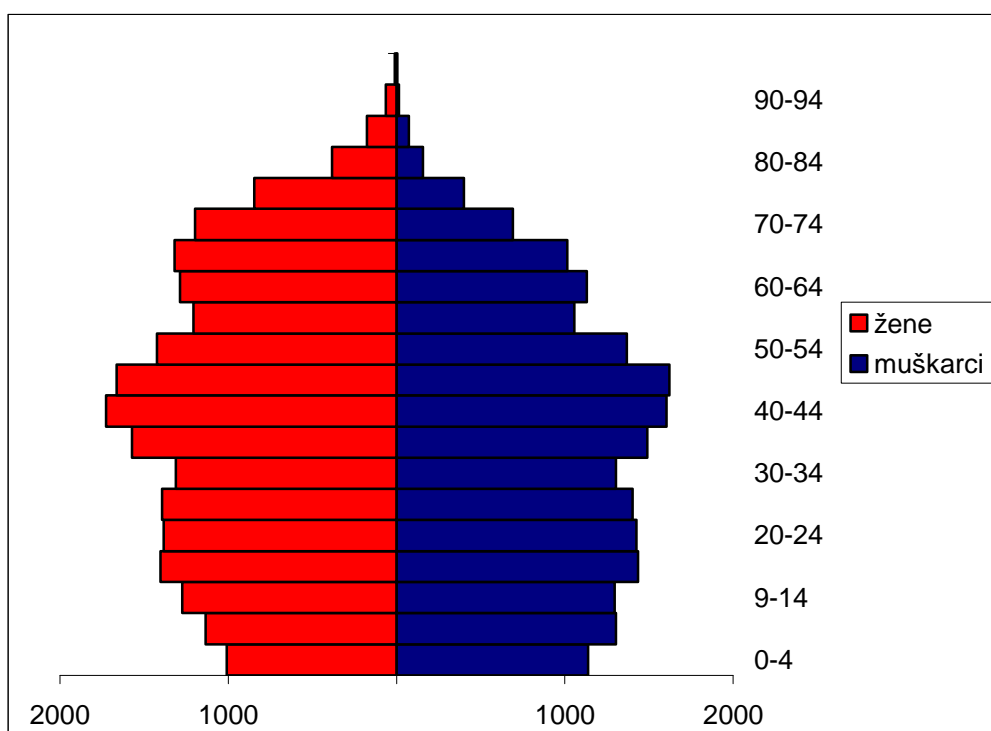
Planirani izvori financiranja su gradski proračun, nacionalni i međunarodni fondovi te investicije poslovnog sektora (Grad Bjelovar, 2011: 3).

S obzirom na navedeno, prema Strategiji gospodarskog razvoja Grada Bjelovara, „ključni razvojni smjerovi trebali bi uključivati:

- 1) osiguranje preduvjeta za razvoj novih poslovnih subjekata i otvaranje novih radnih mjesta,
- 2) povećanje konkurentnosti gospodarstva i razvoj poduzetništva kroz izgradnju i opremanje poslovnih zona, unaprijeđenje sustava potpora poduzetnicima, posebno proizvodnih djelatnosti kroz nepovratna sredstva, ali i poticanje kreditne linije,
- 3) intenziviranje kapaciteta za razvoj i unaprijeđenje poljoprivredne proizvodnje,
- 4) razvoj kontinentalnog turizma kroz korištenje postojećih i razvoj novih potencijala,
- 5) daljnji razvoj visokog obrazovanja s naglaskom na tehničke znanosti,
- 6) osiguranje preduvjeta za korištenje obnovljivih izvora energije, povećanje energetske učinkovitosti i unaprijeđenje sustava zaštite okoliša“ (Grad Bjelovar, 2011: 50).

6. 5. Sociodemografski indikatori

Stanovništvo je osnovni čimbenik gospodarskog razvoja, jer ono (preko kontingenta radne snage ili ekonomski aktivnog stanovništva) pokreće proizvodnju, ali i izravno sudjeluje u potrošnji proizvedenih dobara. Promjene koje nastaju u dinamičkom i strukturnom razvoju stanovništva, poglavito između kontingenata ekonomski aktivnog i ekonomski neaktivnog i uzdržavanog stanovništva u najširem smislu riječi, mogu značajno determinirati poremećaje u međudnosu između proizvođačke i potrošačke uloge stanovništva, što stvarno i potencijalno može biti ključnim destabilizacijskim čimbenikom ekonomskog napretka. Brojčani i strukturni razvoj stanovništva determiniran je uzročno-posljedičnom povezanošću osnovnih odrednica i sastavnica demografske dinamike i društveno-gospodarskih procesa. Intenzitet i smjer demografskih promjena moraju se promatrati u kontekstu općeg i specifičnoga društvenog, gospodarskog, socijalnog, političkog i ostalog razvoja. Proces i trendovi u razvoju stanovništva značajna su odrednica gospodarskoga razvoja. Oni su istodobno i razmjerno pouzdani indikatori ukupne društveno-gospodarske razvijenosti na nekom prostoru (Nejašmić, 2005: 219). Iz tog razloga sve veća važnost pridaje se ljudskom razvoju (*human development*). Zdravi, obrazovani i stručno kvalificirani ljudi najbolji su oslonac socioekonomskom razvoju, ulagati u ljude znači ulagati u ravnomjerni razvoj (Seferagić, 1991: 43). Gradsko naselje Bjelovar već 2001. godine ima premalo mladog stanovništva, a polako napreduje proces starenja ili senilizacije: do 19 godina starosti bilo je 23,5% stanovništva, a starijeg od 65 godina 15,2%. Demografi (primjerice Friganović, 1992, Nejašmić, 2005 i drugi) tvrde da je gornji limit sudjelovanja starog stanovništva (iznad 65 godina) između 12 i 15%, jer inače prestaje mogućnost prirodne reprodukcije, pa su naselja izložena demografskom izumiranju. Slika prikazuje dobnu piramidu Bjelovara na temelju zadnjeg Popisa stanovništva 2011. godine. Kao što su demografi ranije upozoravali, opadajući prirodni prirast doveo je do regresivnog tipa dobne strukture, tako da Bjelovar ima dobnu strukturu koja sve više poprima oblik „urne”. Takav je proces u sadašnjim uvjetima razvoja praktički nezaustavljiv, tako da će se depopulacija i bitno smanjivanje broja stanovnika u manjim ruralnim naseljima još brže nastaviti sljedećih godina. Neka seoska naselja na Bilogori, Moslavačkoj gori i Papuku za 20 ili 30 godina bit će izbrisana sa zemljovidu. U ruralnim, a sve više i u gradskim, naseljima gotovo nestaju grupe mladog stanovništva, a povećava se stanovništvo starije od 65 godina (Feletar, 2008: 67).

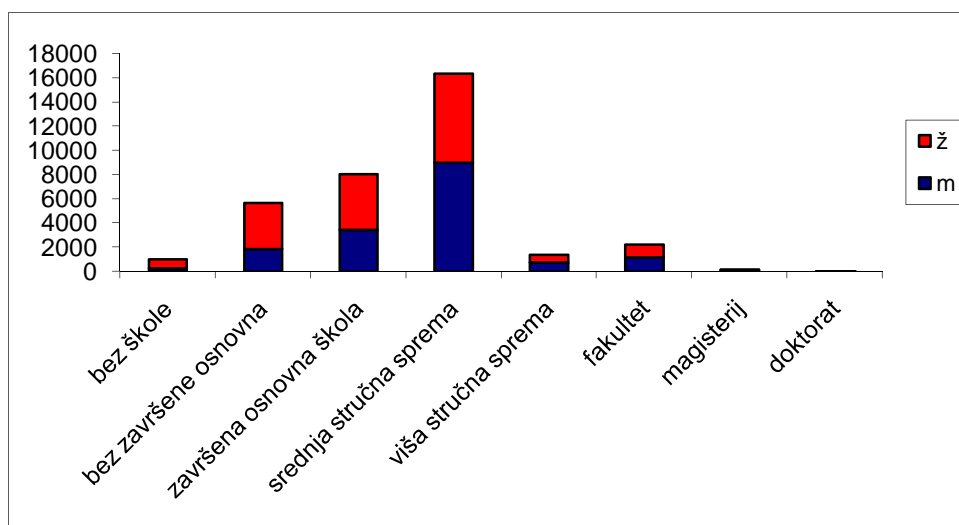
Slika 3. Dobna piramida¹² stanovništva Bjelovara

U prilog ulaganju u ljudski, a na taj način i gospodarski razvoj grada Bjelovara, ne ide niti obrazovna stuktura stanovništva. Kao što možemo vidjeti na grafičkom prikazu, najveći postotak stanovništva ima srednju stručnu spremu, a velik je i postotak

¹² Najranija, i u literaturi najčešće korištena tipizacija dobne strukture je tipizacija švedskog demografa Gustava Sundbärga, koji je svoja prva istraživanja o tipovima dobne strukture objavio 1894. godine. Polazeći od zatvorene populacije i od podjele ukupnog stanovništva na kontingent djece (0-14 godina), roditelja (15-49 godina) i praroditelja (50 i više godina), Sundbärg razlikuje tri osnovna tipa dobne strukture:

- Progresivni (ekspanzivni tip) obilježava široka baza piramide starosti, dakle visok udio djece i dinamičan razvoj uz visoke stope prirasta stanovništva koje proizlaze iz visokih stopa nataliteta i opadajućih stopa mortaliteta. Oblik dobne strukture je oblik piramide.
- Stacionarni (stagnantni) tip obilježava u odnosu na progresivni sužavanje baze piramide i umjeren dio djece uz niske stabilne stope nataliteta i mortaliteta iz kojih proizlazi nepromijenjen te nizak ili nulti prirodni prirast. Oblik dobne strukture je oblik košnice.
- Regresivni (kontraktivni) tip karakterizira nizak udio djece tako da baza piramide postaje uža od njezina središnjeg dijela, što indicira nizak, opadajući prirodni prirast ili pad ukazuje na proces depopulacije uvjetovane prirodnim kretanjem. Stope nataliteta su ovdje praktički na razini stopa mortaliteta ili opadaju ispod nje. Oblik „piramide” prelazi u oblik „urne” (Baletić, 1982: 245).

sa završenom samo osnovnom školom, dok je neznatan broj stanovnika sa završenim magisterijem i doktoratom.

Slika 4. Obrazovna struktura stanovništva Bjelovara

Socioekonomski razvoj ne ovisi samo o obrazovanosti, stručnosti i zdravlju stanovništva ili njegovom optimalnom rastu, već i o optimalnom prostornom razmještanju stanovništva u odnosu na ostale faktore proizvodnje, usluge i socijalnu infrastrukturu. U vezi s tim, posebnu važnost imaju problemi obujma, rasta i sastava demografskih resursa na razini regije (Seferagić, 1991: 44). Stanovništvo Bjelovarsko-bilogorske županije, kao i većine ostalih hrvatskih regija, prošlo je u razdoblju od 1857. do 2001. godine sve karakteristične faze demografske tranzicije. Maksimalan broj stanovnika ta je županija zabilježila 1931. godine, a od popisa 1971. godine u procesima industrijalizacije započinje depopulacija gotovo svih ruralnih naselja. U posttranzicijskoj fazi u zadnja dva desetljeća smanjenje broja stanovnika zabilježeno je i u nekim gradovima, a ruralna naselja najvećim dijelom ulaze u depopulacijsku fazu odumiranja. U tom je procesu intenzitet depopulacije u prostornom rasporedu vrlo diferenciran. Pokazatelji smanjivanja nataliteta i emigracije najizraženiji su u ruralnim naseljima udaljenijim od gradskih središta i glavnih prometnica (na Bilogori, Moslavačkoj gori i zapadnom Papuku). U zadnjih tridesetak godina pad broja stanovnika događa se u čak 80% ruralnih naselja! To bitno mijenja kvalitativne značajke stanovništva, uz pojavu starenja, negativnog prirodnog kretanja i odumiranja.

Ti procesi zvone na uzbunu i traže novu, efikasniju gospodarsku (policentričnu) i populacijsku politiku (Feletar, 2008: 61).

7. ANALIZA DEMOGRAFSKIH OBILJEŽJA VEĆIH SREDNJIH GRADOVA

Prema navedenim kriterijima, u Hrvatskoj su izdvojena 54 srednja grada koja su svrstana u tri skupine „veći”, „srednji” i „manji” srednji gradovi. Navedeni kriteriji odnose se na broj popisanih stanovnika 1991. godine, „ekvivalentne” stanovnike, dakle, stalne i turiste te broj radnih mjesta (Pokos, 1999: 73). U radu ću se osvrnuti na skupinu „većih”srednjih gradova, u kojoj je, prema posljednjem popisu stanovništva 2011. godine, najveći grad Zadar, a najmanji Čakovec. U gradovima ove skupine 2011. godine živjelo je 14,6% ukupnog stanovništva Hrvatske (Državni zavod za statistiku, 2012). Svi gradovi pripadaju regionalnim središtima, koja su proteklih desetljeća uglavnom povećavala broj stanovnika zavaljujući intenzivnom jačanju funkcije rada, koja im je omogućila znatan priljev stanovništva, ponajprije iz okolnih ruralnih krajeva, koji su danas toliko presušila da iz njih nema više tko iseliti. Zabilježeni porast stanovništva većih srednjih gradova od 1981. do 1991. godine bio je gotovo trostruko veći od ukupnog porasta stanovništva Hrvatske (Pokos, 1999: 75). Dok se u tom razdoblju broj stanovnika svih većih srednjih gradova povećavao, od 4,6% u Sisku do 27,6% u Velikoj Gorici, situacija se desetak godina kasnije znatno pogoršala. Kao što možemo vidjeti u Tablici 1., od 1991. do 2001. godine samo četiri grada ove skupine bilježe porast, to su Slavonski Brod, Velika Gorica, Čakovec i Varaždin, dok je u ostalim gradovima smanjen broj stanovnika. U usporedbi s ostalim gradovima u kojima se smanjio broj stanovnika, Bjelovar u tom razdoblju, ima najmanju negativnu međupopisnu promjenu.

Tablica 1. Popisno kretanje stanovništva većih srednjih gradova u razdoblju od 1991. do 2001. godine

Grad	Broj stanovnika		Međupopisna promjena	
	1991.	2001.	Apsolutna	Relativna (%)
Zadar	80355	72718	-7637	-9,5
Sl. Brod	57229	64612	7383	12,9
V. Gorica	56884	63517	6633	11,7
Karlovac	73426	59395	-14031	-19,1
Pula	62378	58594	-3784	-6,1
Sisak	61413	52236	-9177	-14,9
Šibenik	55842	51553	-4289	-7,7
Varaždin	48834	49075	241	0,5
Dubrovnik	51597	43770	-7827	-15,2
Bjelovar	42066	41869	-197	-0,5
Vinkovci	38580	35912	-2668	-6,9
Vukovar	46753	31670	-15083	-32,3
Čakovec	29996	30455	459	1,5
Ukupno	705353	655376	-49977	-7,1

Izvor: Državni zavod za statistiku

Za razliku od razdoblja prije 1991. godine, kad broj stanovnika većih srednjig gradova raste, od 2001. do 2011. godine, nastavlja se trend smanjenja ukupnog broja stanovnika, za čak 4,4%. Jedino Zadar u ovom razdoblju bilježi pozitivnu međupopisnu promjenu od 3,3%. U Bjelovaru se stanovništvo u posljednjih deset godina smanjilo za 3,4%, dok je u Vukovaru zabilježen najveći pad od čak 11,5%. U Tablici 2. prikazano je popisno kretanje stanovništva većih srednjih gradova u spomenutom razdoblju.

Tablica 2. Popisno kretanje stanovništva većih srednjih gradova u razdoblju od 2001. do 2011. godine

Grad	Broj stanovnika		Međupopisna promjena	
	2001.	2011.	Apsolutna	Relativna (%)
Zadar	72718	75082	2364	3,3
V. Gorica	63517	63511	-6	-0,01
Sl. Brod	64612	59507	-5105	-7,9
Pula	58594	57765	-829	-1,4
Karlovac	59395	55981	-3414	-5,7
Sisak	52236	47699	-4537	-8,7
Varaždin	49075	47055	-2020	-4,1
Šibenik	51553	46372	-5181	-10,0
Dubrovnik	43770	42641	-1129	-2,6
Bjelovar	41869	40443	-1426	-3,4
Vinkovci	35912	35375	-537	-1,5
Vukovar	31670	28016	-3654	-11,5
Čakovec	30455	27227	-3228	-10,6
Ukupno	655376	626674	-28702	-4,4

Izvor: Državni zavod za statistiku

U razdoblju od 1981. do 1991. godine prirodni prirast najmanjim je udjelom utjecao na porast stanovništva Bjelovara, a najvećim Velike Gorice, Zadra i Slavonskog Broda. Glavni razlozi drastičnog smanjenja prirodnog prirasta, koje navodi Pokos (1999: 76), su relativno stara dobna struktura stanovništva gradova (što ćemo vidjeti u nastavku teksta), negativne posljedice Domovinskog rata te značajno iseljavanje mlađeg stanovništva u inozemstvo. Nešto viši prirast devedesetih godina zadržali su samo Velika Gorica, Čakovec, Slavonski Brod i Zadar. S druge pak strane, Pokos je još 1999. godine napomenuo da je najkritičnija situacija u Bjelovaru čiji je prirodni prirast u odnosu na prethodno razdoblje zaostajao čak 420%. Bjelovar i Karlovac su jedini gradovi u ovoj skupini koji su od 1991. do 1996. godine svih šest godina imali negativan prirodni prirast. U ostalim je gradovima zabilježen demografski oporavak nakon Domovinskog rata, za razliku od Bjelovara u kojem je već tada bila riječ o intenzivnom procesu starenja i depopulaciji okolice, koja više nema potencijala za obnovu niti samog regionalnog središta (Pokos, 1999: 76). Tablica prirodnog kretanja stanovništva većih srednjih gradova u 2010. godini¹³ pokazuje nam da Bjelovar i dalje bilježi negativan prirodni prirast, kao i nažalost većina gradova ove skupine. U 2010. godini jedino je, kao i devedesetih, u Zadru, Velikoj Gorici, Čakovcu i Vinkovcima broj novorođene djece, veći od broja umrlih osoba.

Tablica 3. Prirodno kretanje stanovništva većih srednjih gradova u 2010. godini

Grad	Broj		Prirodni prirast
	Živorodeni	Umrli	
Zadar	809	610	199
V. Gorica	712	573	139
Sl. Brod	579	662	-83
Pula	523	675	-152
Karlovac	484	754	-270
Sisak	395	672	-277
Varaždin	472	564	-92
Šibenik	407	544	-137
Dubrovnik	440	447	-7
Bjelovar	399	506	-107
Vinkovci	371	351	20
Vukovar	254	390	-136
Čakovec	331	262	69
Ukupno	6176	7010	-834

Izvor: Državni zavod za statistiku

¹³ Podaci iz 2010. godine najnoviji su dostupni podaci.

Prema podacima dostupnima na internetskoj stranici Državnog zavoda za statistiku prikazana je tablica prirodnog kretanja stanovništva većih srednjih gradova od 2003. do 2010. godine¹⁴. Većina većih srednjih gradova u ovom periodu bilježi negativan prirodni prirast, gledajući ukupno čak je 5 306 osoba više umrlo, nego što je rođeno. Najlošija situacija je u Karlovcu, koji od osam gradova ima najveći negativni prirodni prirast, koji kao i u prijašnjim razdobljima, bilježi i Bjelovar. Osim Velike Gorice koja ima najveći prirodni prirast među promatranim gradovima, pozitivan prirodni prirast zabilježen je u još samo četiri grada ove skupine, Zadru, Vinkovcima, Čakovcu i Dubrovniku.

Tablica 4. Prirodno kretanje stanovništva većih srednjih gradova od 2003. do 2010. godine

Grad	Broj		Prirodni prirast
	Živorodeni	Umrli	
Zadar	5290	4322	968
V. Gorica	4927	3931	996
Sl. Brod	4280	4500	-220
Pula	3767	4400	-633
Karlovac	3408	5442	-2034
Sisak	2868	4757	-1889
Varaždin	3008	3745	-737
Šibenik	2799	3695	-896
Dubrovnik	3092	3038	54
Bjelovar	2775	3493	-718
Vinkovci	2804	2465	339
Vukovar	1785	2647	-862
Čakovec	2278	1952	326
Ukupno	43081	48387	-5306

Izvor: Državni zavod za statistiku

Dobna struktura pokazuje potencijalnu vitalnost i biodinamiku stanovništva. Na nju, osim mehaničkog kretanja, znatno utječe natalitet. Dakle, visok natalitet uvjetuje mladu dobnu strukturu, a nizak relativno visok udio zrelog i starog stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1982: 244). U tablicama je dobna struktura prikazana pomoću tri pokazatelja: udjela mladog (0-19 godina) i starog (60 i više godina) stanovništva u

¹⁴ Podaci za 2001. i 2002. godinu nisu objavljeni pa iz tog razloga nije prikazan tip općeg kretanja stanovništva.

ukupnom, *indeksa starenja*¹⁵ i *tipa dobnog sastava*¹⁶. U slučaju analiziranih gradova dobná će struktura ovisiti o nekoliko čimbenika. Jedan od njih je da nakon četrdesete godine života specifični mortalitet kod muškaraca nadmašuje mortalitet žena te se, usporedo s porastom životne dobi, stvaraju sve veći viškovi žena što je osobito važno u starijoj populaciji kakva je u Hrvatskoj. Debalans ove strukture može izazvati i diferencijalna potražnja radne snage, te na kraju, u ruralnom egzodusu prevladavaju žene, a muškarci ostaju više vezani uz svoje zanimanje i gospodarstvo. Drugim riječima, mogli bi reći da su žene osjetljivije od muškaraca na teškoće života na selu. Spolna struktura prikazana je jednim od osnovnih pokazatelja kvantitativnog odnosa muškog i ženskog stanovništva, *koeficijentom feminiteta*¹⁷. Stanovništvo većih srednjih gradova imalo je 1991. godine nešto povoljniji tip dobnog sastava (na pragu starosti) nego Hrvatska u cjelini (starost). Isto vrijedi i za indeks starenja koji je u Hrvatskoj bio nešto veći. Najmlađe stanovništvo te godine imala je Velika Gorica, koja je jedini grad ove skupine s tipom dobnog sastava mladost, što je i razumljivo s obzirom na relativno visoke stope prirodnog prirasta i migracijske bilance. Najviši indeks starenja (veći od 60%) imali su Bjelovar, Karlovac i Varaždin koji su ujedno u razdoblju od 1981. do 1991. imali i najmanje stope prirodnog prirasta. Uz njih je tip dobnog sastava starost imao još i Dubrovnik. Navedena četiri grada također imaju relativno visok udjel žena vjerojatno zbog potrebe prevladavajuće industrije koja većinom zapošljava žene (prehrambena, tekstilna, prerada kože i proizvodnja obuće) i razvoja turizma u Dubrovniku (Pokos, 1999: 80). Prema rezultatima popisa 2001. godine, ukupno stanovništvo Hrvatske ima koeficijent mladosti 23, 7, a koeficijent starosti 21, 5, što znači da ga karakterizira duboka starost kao tip dobne strukture stanovništva. Veći udjel mladih kohorti, s demografskog stajališta, predstavlja povoljniji okvir za formiranje

¹⁵ Indeks starenja prikazuje brojčani omjer stanovništva starijeg od 59 godina i mlađeg od 20 godina; izračunava se po formuli $Is = (P > 59) / (P < 20) \times 100$. Veća brojčana vrijednost indeksa starenja upućuje na stariju populaciju. Drži se da indeks starenja veći od 40 pokazuje populaciju koja je ušla u proces starenja.

¹⁶ Ovdje je primijenjena tipizacija od sedam dobnih skupina autora S. Šterca koja polazi od veličine udjela mladog i starog stanovništva (Klemenčić, 1990).

O do 19 i 60 i više godina:

> 35 < 8 1 izrazita mladost

> 30 < 10 2 mladost

> 30 > 10 3 kasna mladost

< 30 < 15 4 na pragu starosti

< 30 > 15 5 starost

< 25 > 20 6 duboka starost

< 20 > 25 7 izrazito duboka starost

¹⁷ Broj žena na 1000 muškaraca (Wertheimer-Baletić, 1999).

kontingenata radno sposobnog stanovništva, a time, u dugoročnom smislu, i kontingenata radno aktivnog stanovništva, tj. radne snage. S druge pak strane, manji udjel mladih inicirat će manji priljev stanovništva u radno sposobnu dob, što će za posljedicu, među ostalim, imati i manji obujam radne snage te pad opće i specifičnih stopa aktivnosti, kao nepovoljnoga demografskog okvira gospodarskoga razvoja (Nejašmić, 2005: 209). Samo deset godina kasnije stanovništvo većih srednjih gradova obilježava duboka starost. Ukupan indeks starenja je čak 88,9. Velika Gorica koja je unazad deset godina imala mlado, dok 2001. godine bilježi staro stanovništvo zajedno sa Čakovcem, Slavonskim Brodom i Zadrom. U ostalim gradovima ove skupine tip dobnog sastava je duboka starost. Najlošija situacija je u Karlovcu, zatim Puli i Sisku, gradovima koji imaju negativni prirodni prirast u proteklom razdoblju. S obzirom da je i u Bjelovaru u proteklih dvadeset godina zabilježen negativni prirodni prirast ne čudi da stanovništvo odlikuje duboka starost i visoki indeks starenja. Relativno visok udio žena 2001. godine imaju Vukovar, Dubrovnik, Karlovac i Vinkovci.

Tablica 5. Dobna i spolna struktura stanovništva većih srednjih gradova 2001. godine

Grad	Dobni sastav		Indeks starenja	Tip dobnog sastava	Koeficijent feminiteta
	0-19	60 i više			
Zadar	24,8	18,9	76,3	Starost	108,2
V. Gorica	24,5	15,6	63,7	Starost	106,2
Sl. Brod	26,3	18,8	71,4	Starost	109,2
Pula	20,6	22,5	109,4	duboka starost	109
Karlovac	20,3	24,8	122,2	duboka starost	114,1
Sisak	21,7	22,7	104,5	duboka starost	109,4
Varaždin	22,3	21,4	96,1	duboka starost	112
Šibenik	23,3	22,1	94,9	duboka starost	107
Dubrovnik	23,1	21,5	92,9	duboka starost	112,4
Bjelovar	23,9	20,9	87,7	duboka starost	109,3
Vinkovci	26,9	17,8	66,1	Starost	109,8
Vukovar	21,1	22,3	105,6	duboka starost	117,4
Čakovec	25,8	16,8	65,1	Starost	106,1
Ukupno	23,4	20,5	88,9	duboka starost	110

Izvor: Državni zavod za statistiku

Kako možemo vidjeti iz Tablice 6., tip dobnog sastava većih srednjih gradova je duboka starost, s tim da je indeks starenja u zadnjih deset godina povećan s 88,9 na čak 119,5! Prije samo deset godina Zadar, Velika Gorica, Slavonski Brod, Vinkovci i Čakovec imali su staro stanovništvo, dok danas te gradove odlikuje duboka starost, a ostale gradove ove skupine izrazito duboka starost. Alarmanтно je da je u tako kratkom

roku došlo do tako drastične promjene tipa dobnog sastava. Najlošija situacija je u Vukovaru, Karlovcu i Sisku koji imaju vrlo visok indeks starenja i negativni prirodni prirast. Bjelovar ne zaostaje za negativnim trendovima, stanovništvo je još uvijek u fazi duboke starosti, ali udio mladog stanovništva smanjio se s 23,9%, 2001. na 21,2% 2011. godine, dok je udio starog stanovništva u tom razdoblju povećan s 20,9% na 23,8%. Koeficijent feminiteta u spomenutom razdoblju nije se značajno promijenio, relativno visok udio žena i dalje je u Vukovaru i Karlovcu te Varaždinu.

Tablica 6. Dobna i spolna struktura stanovništva većih srednjih gradova 2011. godine

Grad	Dobni sastav		Indeks starenja	Tip dobnog sastava	Koeficijent feminiteta
	0-19	60 i više			
Zadar	22,0	23,0	104,8	duboka starost	110,1
Pula	17,9	23,6	131,6	duboka starost	108,6
Karlovac	18,3	26,8	146,6	izraz. duboka starost	112,9
Sl. Brod	22,8	23,0	100,9	duboka starost	109,7
Vukovar	18,5	28,0	151,5	izraz. duboka starost	117,3
Sisak	18,5	26,0	140,4	izraz. duboka starost	110,4
Dubrovnik	20,5	25,6	125,0	duboka starost	111,6
Varaždin	19,3	25,2	130,6	izraz. duboka starost	112,0
Šibenik	19,6	26,6	135,8	izraz. duboka starost	106,8
Vinkovci	24,6	20,6	83,6	duboka starost	109,3
V. Gorica	22,4	21,4	95,5	duboka starost	106,9
Čakovec	22,3	21,3	95,2	duboka starost	108,8
Bjelovar	21,2	23,8	112,3	duboka starost	109,9
Ukupno	20,6	24,2	119,5	duboka starost	110,3

Izvor: Državni zavod za statistiku

Stanovništvo staro 15 godina i više, radi veće preglednosti, prikazano je u dvije krajnje kategorije, stanovništvo bez školske spreme i udio stanovnika sa završenom višom ili visokom školom. Udjel visokoškolovalanog stanovništva ne prati veličinu grada, već ovisi o lokaciji pojedine visokoškolske ustanove. Prema podacima iz 1991. godine najviše visokoobrazovanih stanovnika imali su Pula, u kojoj se nalazi Pedagoški fakultet, Varaždin (Fakultet organizacije i informatike), Dubrovnik (Fakultet za turizam) i Zadar (Filozofski fakultet). Najmanji udjel stanovnika bez školske spreme, u čemu važnu ulogu uz strukturu doseljenika ima i organizacija mreže osnovnih škola u okolnom području, imali su Čakovec i Varaždin (Pokos, 1999: 80). Deset godina kasnije isti gradovi imaju najviše visokoobrazovanih stanovnika kao i najmanji udjel stanovništva bez školske spreme. Na prvom mjestu je Dubrovnik, zatim Varaždin, Pula te Zadar. U Bjelovaru je situacija lošija nego u ostalim većim srednjim gradovima. Samo

10,3% stanovništva Bjelovara ima višu ili visoku stručnu spremu, dok čak 42% stanovnika nema završenu niti trogodišnju srednju školu.

Tablica 7. Stanovništvo po školskoj spremi 2001. godine

Grad	Broj stanovnika 15 i više godina	Udjel stanovništva bez šk. sprema	Udjel visoko- obrazovanog stan.
Zadar	59799	28	17,1
V. Gorica	52413	33,3	11,0
Sl. Brod	52463	36,3	11,6
Pula	50156	28	17,2
Karlovac	50947	35,4	13,3
Sisak	44296	36,3	11,5
Varaždin	41384	27,8	18,1
Šibenik	43166	33,2	12,7
Dubrovnik	36467	25,2	19,5
Bjelovar	34714	42	10,3
Vinkovci	28956	36,8	12,1
Vukovar	27108	38	10,4
Čakovec	24890	36,1	13,2
Ukupno	546759	33,6	13,7

Izvor: Državni zavod za statistiku

Budući razvoj ovisit će velikim dijelom o znanjima i vještinama postojećeg radno sposobnog stanovništva, ali i o obrazovnim programima koje će naše obrazovne institucije ponuditi mladim naraštajima. Ako ta znanja i vještine ne budu pratili potrebe tržišta rada, stvoriti će se jaz između ponude i potražnje koji će utjecati s jedne strane na mogućnost gospodarstva da stvara novu vrijednost, a s druge strane će radnoj snazi otežati zapošljavanje (Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih, 2011).

Aktivnim stanovništvom određen je ukupan radni potencijal određenog područja. Njegovo je formiranje pod istodobnim utjecajem demografskih, na koje najviše utječe dobna struktura, i društveno-ekonomskih čimbenika. Relativno visok udjel stanovništva u radnoj dobi povoljan je za formiranje aktivnog stanovništva. Kako su najveći gradovi društveno-gospodarski najrazvijeniji, logično je da će imati i najpovoljnije analizirane stope. Na temelju podataka iz 1991. godine Slavonski Brod je, uz Vinkovce, imao najmanje aktivnog stanovništva u skupini većih srednjih gradova. Nakon Velike Gorice, Pula je imala najviše aktivnog stanovništva (Pokos, 1999: 82). 2001. godine, najveći postotak aktivnog stanovništva imali su Šibenik, Velika Gorica i Čakovec, a najmanji Varaždin i Karlovac. Bjelovar je kao i većina gradova ove skupine imao 64,3%

aktivnog stanovništva. Dakle u promatranim gradovima visok je udjel stanovništva u radnoj dobi.

Tablica 8. Stanovništvo po aktivnosti 2001. godine

Grad	Broj stanovnika	Aktivno stanovništvo	% aktivnog stanovništva
Zadar	72718	47555	65,4
V. Gorica	64612	43309	67,0
Sl. Brod	63517	41565	65,4
Pula	59395	38549	64,9
Karlovac	58594	37541	64,1
Sisak	52236	33893	64,9
Varaždin	51553	32091	62,2
Šibenik	49075	33025	67,3
Dubrovnik	43770	28127	64,3
Bjelovar	41869	26923	64,3
Vinkovci	35912	23276	64,8
Vukovar	31670	20826	65,8
Čakovec	30455	20403	67,0
Ukupno	655376	427083	65,2

Izvor: Državni zavod za statistiku

U odnosu na prijašnja razdoblja, kad se broj stanovnika većih srednjih gradova uglavnom povećavao, u zadnjih deset godina ukupan broj stanovnika smanjio se za 4,4%, dok se stanovništvo Bjelovara smanjilo za 3,4%. Tome u prilog ide činjenica da većina većih srednjih gradova ima negativan prirodni prirast, koji Bjelovar bilježi od 2003. do 2010. godine. S obzirom na to, stanovništvo Bjelovara odlikuje duboka starost, koja je karakteristična i za ostale gradove ove skupine, osim Velike Gorice, Čakovca, Slavonskog Broda i Zadra, koji imaju staro stanovništvo. U promatranim gradovima visok je udjel stanovništva u radnoj dobi.

8. ZAKLJUČAK

Prema nizu relevantnih statističko-demografskih pokazatelja, Hrvatska ulazi u krug onih europskih zemalja koje imaju izrazito nepovoljne demografske procese i trendove. Zapravo, „demografski trendovi u Hrvatskoj u prirodnom kretanju stanovništva, odnosno u kretanju vitalnih stopa (nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta/smanjenja) i u promjenama dobne strukture, osobito u ubrzanom starenju populacije, slični su trendovima u mnogim zemljama Zapadne Europe (Austrija, Njemačka, Italija, Švicarska, Norveška, Švedska i druge)” (Wertheimer-Baletić, 1996:

252). Hrvatski prostor najvećim dijelom neće se oblikovati potpunom urbanizacijom (kao na primjer neke zapadnoeuropske regije), i iz tog razloga srednji gradovi prepoznati su kao točke podrške ravnomjernijeg razvitka (Paunović, 1999: 207). U Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske naglasak je stavljen na jačanje funkcije srednjih gradova kako bi pridonijeli demetropolizaciji i regionalnom razvitku Hrvatske, međutim s obzirom na analizirane sociodemografske indikatore hrvatskih srednjih gradova, možemo reći da njihova funkcija sve više slabi i teško da će u skoroj budućnosti moći ispuniti zadatak koji im je namijenjen.

Zahvaljujući jačanju funkcije rada, gradovi ove skupine ranijih desetljeća povećavali su broj stanovnika (Pokos, 1999: 76), pretpostavka je bila da će se taj trend nastaviti i u budućnosti. Međutim, u zadnjih deset godina samo Zadar bilježi pozitivnu međupopisnu promjenu. U Vukovaru je zabilježen najveći pad od čak 11,5%, dok se u Bjelovaru broj stanovnika smanjio za 3,4%. Jedna od osnovnih karakteristika Bjelovara je da se porast broja stanovnika temeljio isključivo na pozitivnim učincima mehaničkog kretanja stanovništva. Prirodno kretanje u većini popisnih godina bilo je negativno, tako da je pitanje kakva bi demografska slika bila danas da se porast broja stanovnika bazirao isključivo na tome. S obzirom na veliki demografski kapacitet okolnih ruralnih krajeva, prije to nije predstavljalo problem, ali sad kad znamo da je bjelovarska regija, demografski, gotovo „presušila“, dolazimo do pitanja što Bjelovar može očekivati u budućnosti (Biškup, 2002: 63). Usprkos povoljnom postojećem prirodnom potencijalu, koji je dobar preduvjet za gospodarski razvoj, i blizini grada Zagreba, Bjelovar nije uspio stvoriti dobre gospodarske uvjete čak ni kako bi zadržao postojeće stanovništvo. Nažalost, u popravljaju sociodemografske slike grada nisu bili uspješni ni ostali veći srednji gradovi, osim Velike Gorice, Zadra, Vinkovaca, Čakovca i Dubrovnika, svi gradovi imaju negativni prirodni prirast. Uz negativni prirodni prirast, većina gradova ove skupine ima stanovništvo duboke starosti, uključujući i Bjelovar, dok je najlošija situacija u Vukovaru, Karlovcu i Sisku, koji uz Varaždin i Šibenik imaju tip dobnog sastava stanovništva izrazito duboke starosti. U promatranim gradovima visok je udjel stanovništva u radnoj dobi i dok najviše visokoobrazovanih i najmanji udio stanovništva bez školske spreme imaju Dubrovnik, Varaždin, Pula i Zadar, u Bjelovaru je situacija lošija nego u ostalim srednjim gradovima. Prema podacima iz 2001. godine, samo 10,3% stanovnika ima višu ili visoku stručnu spremu, dok čak 42% stanovništva nema završenu niti trogodišnju srednju školu.

Iz navedenog možemo zaključiti da se još uvijek se ne radi dovoljno na tome da veliki srednji gradovi postanu središta gospodarskog, kulturnog i socijalnog života i posluže kao brana pretjeranoj metropolinizaciji i koncentraciji stanovništva u najvećim naseljima Hrvatske (Čaldarović, 1999: 104), što je trebala biti njihova uloga. Na nepovoljna demografska kretanja neophodno je stalno upozoravati hrvatsku javnost i vodstvo zemlje. To je problem koji dominira u hrvatskom društvu, a ako se krajnje ozbiljno i brzo ne počnu poduzimati pozitivne mjere policentričnog gospodarskog razvoja i nova populacijska pronatalitetna i imigracijska politika, sljedećih desetljeća možemo očekivati još brže smanjivanje broja stanovnika i radnog kontingenta u cijeloj Hrvatskoj te izumiranje velikog broja ruralnih naselja. Ako nema mladih i obrazovanih ljudi, nema izgleda za realizaciju bilo kakvih razvojnih planova zemlje (Feletar, 2001: 69).

Za povećanje broja stanovnika nekog mjesta nije dovoljan samo dobar prometni položaj, međutim dobra dostupnost ipak dovodi do koncentracije različitih funkcija, otvaranja novih radnih mjesta, priljeva radne snage i sl. Dok željeznički promet djeluje koncentracijski u čvorištima, cestovni djeluje disperzijski i doprinosi širenju urbanih funkcija u širi prostor (Ilić, 1995: 111-112). Uvjet za dugoročnu decentralizaciju Zagreba, prvenstveno u prostor središnje Hrvatske, izgradnja je kvalitetnog i učinkovitog prometnog sustava. Bolje prometne veze sa Zagrebom ostvarile bi se izgradnjom, dugo obećavane, brze ceste, s dva kolnika, od Vrbovca do Bjelovara te nastavak izgradnje prema podravskoj magistrali i dogradnja dvokolosječne pruge od Zagreba preko Vrbovca i Sv. Ivana Žabna do Bjelovara čime bi se izbjeglo znatno duže putovanje od Zagreba do Bjelovara preko Križevaca. To su temeljne postavke za potpuniju integraciju Grada Bjelovara u gospodarsko-prometni sustav središnje Hrvatske (Dadić, Badanjak, Jurum-Kipke, 2008: 104).

Preko kritičke analize postojećeg socijalno-gospodarskog stanja, trebalo bi se doći do strateških ciljeva razvoja koji su zasnovani na realnim mogućnostima njihova ostvarenja, što podrazumijeva određivanje optimalnih smjerova gospodarskog razvoja i stvaranje stabilnih uvjeta (Pavletić, 2002: 151). Buduće okupljanje i koncentracija stanovništva neće isključivo ovisiti o zakonitostima proizvodnje, nego sve više o osobnim ili skupnim pogledima na stil života. Ostvare li se nadanja grad će, kao kolijevka budućnosti novih društava, poprimati sve inteligentnije i uljuđenije oblike prostorne organizacije. Kriterij izbora mjesta stanovanja, u nadolazećoj informacijskoj epohi, sve više će se svoditi na ugodnost mjesta za život. Ugodnost mjesta za kvalitetan

život bit će prevladavajući kriterij za naseljavanje prostora. Takva humana okolica življenja zahtijevat će oblikovne, ekologijske i gospodarske atraktivnosti prostornog okruženja. Stvaranje takve okolice bit će dostupno samo velikim gradskim aglomeracijama sa snažnom gospodarskom podlogom (Strategija..., 1997).

SAŽETAK

Dolazak stanovništva u gradove i njihovo povećanje nije povijesna novost, taj trend prisutan je i u prethodnim civilizacijama, ali ono po čemu se bitno razlikuju su brzina, opsežnost, istodobnost te velike promjene u prostornom rasporedu stanovništva. Danas urbanizacija postaje opći i ubrzani svjetski proces, pod kojim se najčešće podrazumijeva širenje „*gradskog načina života*“. Jedna od negativnih posljedica tog procesa je neravnomjerna koncentracija stanovništva te nesposobnost manjih naselja da stvore uvjete za ugodan život. Gospodarski i infrastrukturno, prostor Hrvatske nejednako je razvijen, a velike su razlike i u strukturi naseljenosti i s obzirom na demografska obilježja, koji onemogućuju modernizaciju hrvatskog društva u cjelini. Iz tog razloga model urbanizacije, predložen u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske, veliku važnost pridaje jačanju funkcija srednjih gradova kako bi pridonijeli demetropolizaciji i regionalnom razvitku Hrvatske. Međutim, s obzirom na analizirane sociodemografske indikatore većih srednjih gradova, s posebnim osvrtom na Bjelovar, još uvijek se ne radi dovoljno na tome da veliki srednji gradovi postanu središta gospodarskog, kulturnog i socijalnog života i posluže kao brana pretjeranoj metropolinizaciji i koncentraciji stanovništva u najvećim naseljima Hrvatske.

Ključne riječi: urbanizacija, srednji gradovi, metropolizacija, regionalni razvitak

SUMMARY

The arrival of the population in the cities and their increase is not a historical novelty, this trend is also presented in previous civilizations. But what makes them different through history is the rapidity, massiveness, simultaneity and major changes in spatial distribution of the population. Today, urbanization is becoming a general and rapid worldwide process which is being spread as “urban way of life”. One of the negative consequences of this process is unequal concentration of the population and

the inability of small towns to create conditions for a comfortable life. Croatian state space is economic and infrastructure unequally developed and there are great differences in the structure of the population regarding to demographic characteristics, which completely prevents the modernization of Croatian society. For this reason the model of urbanization, proposed in The Strategy of Spatial Planning of the Republic of Croatia, attaches great importance to strengthening the functions of middle cities in order to contribute to the regional development of Croatia. However, regarding to the analysis of socio-demographic indicators of larger medium-sized cities, with special reference to Bjelovar, it is still not done enough in that field of larger medium-sized cities becoming centers of economic, cultural and social life, which would also serve as a barrier to excessive metropolization and concentration of population in major Croatian towns.

Keywords: urbanization, middle cities, metropolization, regional development

LITERATURA

- Bertić, I., Lampek-Pavčnik, I., Radovinović, R. (2001) *Satelitski atlas Hrvatske*. Zagreb: Naklada Ljevak i Gisdata.
- Biondić, Lj. (1982) *Bjelovar- razvoj grada*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Biškup, Z. (2002) Transformacija gradske jezgre Bjelovara od njegova utemeljenja do danas. Hrvatski geografski glasnik 64. Hrvatsko geografsko društvo: 55-69.
- Borovac, I. (2002) *Veliki atlas Hrvatske*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Castells, M. (2000) *Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Sv. 1. Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing.
- Cifrić, I. (2000) *Moderno društvo i svjetski etos: Perspektive čovjekova nasljeđa*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. (2003) *Ruralni razvoj i modernizacija: Prilozi istraživanju ruralnog identiteta*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Čaldarović, O. (1987) *Suvremeno društvo i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čaldarović, O. (1999) Razvojni ciljevi i naslijeđena razvojna ograničenja hrvatskih srednjih gradova. U: Rogić, I., Salaj, M. (ur.) *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čaldarović, O. (2011) *Urbano društvo na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Čaldarović, O. (2012) *Čikaška škola urbane sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Dadić, I., Badanjak, D., Jurum-Kipke, J. (2008) Prometno značenje Bjelovarsko-bilogorske županije za panonsku Hrvatsku. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1: 99-109.
- Feletar, D., Feletar, P. (2008) Depopulacija i promjene u prostornom rasporedu stanovništva na području Bjelovarsko-bilogorske županije od 1857. do 2001. godine. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2: 61-114.
- Friganović, M. (1978) *Demogeografija. Stanovništvo svijeta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Horvat, A. (1960) O Bjelovaru- gradu ortogonalnog sistema. *Bulletin Odjela VII za likovne umjetnosti JAZU*, 8, 1: 12-20.
- Ilić, M. (1995) Promet i socio-ekonomske značajke Varaždinske regije. *Geografski glasnik*, 57, 1: 111-120.
- Klemenčić, M. (1990) Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva. *Acta Geographica Croatica*, 25, 1: 73-80.
- Kotkin, J. (2008) *Povijest grada*. Zagreb: Alfa.
- Lay, V., Seferagić, D. (1977) *Urbanizacija i uređenje prostora. Pristupna sociologijska razmatranja*. Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Marević, J. (2002) *Latinski zauvijek. Latinum in aeternum*. Velika Gorica: Marka.
- Marinović-Uzelac, A. (1999) Srednji gradovi- mit ili stvarnost. U: Rogić, I., Salaj, M. (ur.) *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja- Zavod za prostorno planiranje i brojne suradničke institucije i ekspertni autori (1997) *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*. Zagreb.
- Morača, V. (1982) *Sociološki leksikon*. Beograd: „Savremena administracija“.
- Mumford, L. (1968) *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed.

- Nejašmić, I. (2003) Značajke biološkog (demografskog) sastava stanovništva Hrvatske. Hrvatski geografski glasnik, 65, 2: 29–54.
- Nejašmić, I. (2005) Značaj demografskih resursa u regionalnom razvoju Hrvatske. U: M. Ilić (ur.) Problemi regionalnog razvoja Hrvatske i susjednih zemalja, Zagreb: Zbornik radova, Hrvatsko geografsko društvo.
- Paunović, A. (1999) Glavni instrumenti strategije prostornog uređenja i razvoj srednjih hrvatskih gradova. U: Rogić, I., Salaj, M. (ur.) Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Pavletić, V. (2002) *Hrvatska demografska i demostateška drama*. Samobor: Antun Gustav Matoš
- Pejnović, D. (2004) Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske. Društvena istraživanja, 13, 4–5 (72–73), 701–726.
- Pokos, N. (1999) Analiza demografskih obilježja srednjih hrvatskih gradova. U: Rogić, I., Salaj, M. (ur.) Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rogić, I. (1990) *Stanovati i biti*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Rybczynski, W. (1995) *City Life: Urban Expectations in the New World*. New York: Scribner's.
- Seferagić, D. (1991) Društvene promjene u prostoru: zbornik radova. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Simmel, G. (2001) *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Slukan-Altić, M. (2003) *Povijesni atlas gradova, 1. svezak*. Bjelovar: Hrvatski državni arhiv.
- Šimunović, I. (1986) *Grad u regiji*. Split: Biblioteka „Pogledi“.
- Thomas, A. R., Lowe, B. M., Fulkerson, G. M., Smith, P. J. (2011) *Critical rural theory: structure, space, culture*. Lanham: Lexington Books.
- Vresk, M. (1985) Oblici urbanizacije i prostorna pokretljivost stanovništva središnje Hrvatske. Geografski glasnik, 47, 1 :47-70.
- Wertheimer-Baletić, A. (1982) *Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator.
- Wertheimer-Baletić, Alica (1996) Specifičnosti demografskog razvitka u Hrvatskoj i njegove socio-ekonomske implikacije. Revija za socijalnu politiku, 3, 3: 251–258.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999) *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate
- Wertheimer-Baletić, A. (2004) Depopulacija i starenje stanovništva–temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. Društvena istraživanja, 13, 4–5 (72–73): 631–652.
- Zimmermann, R. (1999) Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj. U: Rogić, I., Salaj, M. (ur.) Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Živić, D., Pokos, N. (2005) Odabrani sociodemografski indikatori razvijenosti Hrvatske i županija. Revija za sociologiju, 36, 3-4: 207-224.

INTERNETSKI IZVORI:

- Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih (rujan, 2011) Metode analize obrazovnih potreba za gospodarski razvoj: Bjelovarsko-bilogorska županija. URL:http://www.asoo.hr/UserDocsImages/projekti/mreza/County_HR/Bjelovarsko-bilogorska.pdf (18. 03. 2013.)
- Biruš, M. (2005) Što mladi mogu pokazati starijima- grad Bjelovar. geografija.hr. URL:

- <http://www.geografija.hr/clanci/733/sto-mladi-mogu-pokazati-starijima-grad-bjelovar> (2. 11. 2012.)
- Čačija, M. (28. 2. 2011.) Razvojna strategija Bjelovarsko-bilogorske županije 2011.-2013. URL: http://www.rerabbz.hr/dokumenti/Strategija_BBZ.pdf (1. 11. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012) Kontingenti stanovništva po gradovima/općinama, Popis 2011. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_03/H01_01_03.html (5. 09. 2013.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2012) Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, 2011. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_01/H01_01_1.html (1. 09. 2013.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (19. 07. 2011.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2010. URL: http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2011/07-01-01_01_2011.htm (15. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (19. 07. 2010.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2009. URL: http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2010/07-01-01_01_2010.htm (15. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (17. 07. 2009.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2008. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2009/7-1-1_1h2009.htm (10. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (17. 07. 2008.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2007. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2008/7-1-1_1h2008.htm (10. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (24. 07. 2007.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2006. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2007/7-1-1_1h2007.htm (10. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (srpanj, 2006.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2005. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2006/7-1-1_1h2006.htm (10. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (srpanj, 2005.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2004. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2005/7-1-1_1h2005.htm (10. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (srpanj, 2004.) Prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u 2003. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/publication/2004/7-1-1_1h2004.htm (10. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2003) Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, 2001. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_01_01/H01_01_01.html (15. 12. 2012.)
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (2002), Kontingenti stanovništva, po gradovima/općinama, popis 2001. URL: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_01_02/H01_01_02.html (5. 12. 2012.)
- Grad Bjelovar (2011) Gospodarske mogućnosti grada Bjelovara. URL: http://www.dan.hr/articlefiles/41_109_dan-brosura-bjelovar-hr-21x21.pdf (12. 12. 2012.)

Gradsko vijeće grada Bjelovara (6. 12. 2010.) Strategija gospodarskog razvoja grada Bjelovara 2011.-2015. URL:
http://poslovni-park.hr/slike/strategija2011_final.pdf (15. 11. 2012.)

Zastupnički dom Hrvatskog državnog Sabora (12. 11. 1999.) Strategija prometnog razvitka Republike Hrvatske URL:
<http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/271868.html> (1. 11. 2012.)